

Çufutkale'den Bahçesaray'a: 17. Yüzyıl Kırım Karay Cemaatinde Kimlik ve Gündelik Yaşam*

From Chufut-Kale to Bakhchisaray: Identity and Everyday Life in the Seventeenth-Century Crimean Karaite Community

Dr. Öğr. Üyesi Sema AKTAŞ¹

Süreç/History

Geliş/Submitted: 21/12/2025
Kabul/Accepted: 05/05/2026
Yayın/Published: 25/06/2026

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author(s) declares that have no competing interests.

Telif Hakkı/Copyright

Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the

[Creative Commons Attribution \(CC BY-NC 4.0\) license.](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Öz

Bu çalışma, 17. yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Çufutkale (Kırk Er) merkezli Karay cemaatinin kimlik oluşumunu, gündelik yaşam pratiklerini ve hanlık içindeki sosyo-ekonomik konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Karayların hanlık merkezinin Solhat'tan Çufutkale'ye ve oradan Bahçesaray'a kayması sürecindeki rolü, "Çufutkale' Bahçesaray" güzergâhı üzerinden sembolize edilerek, topluluğun siyasi-dini merkezden ticari-merkezi bir mahalleye dönüşümü ele alınmaktadır. Yöntem olarak, başta Bahçesaray kadı sicilleri olmak üzere, arkeolojik bulgular, seyyah anlatıları (Evliya Çelebi, Portelli Ascoli vb.), hanlık yarlıkları ve mezarlık epigrafisi gibi birincil ve ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Kadı sicillerindeki mülkiyet, ticaret, miras, kölelik, borç-kefalet ve vergi kayıtları detaylı olarak analiz edilerek, Karayların ekonomik faaliyetleri (kazazlık, kuyumculuk, darphane emniyeti), Müslüman Tatarlarla ve diğer gayrimüslim topluluklarla etkileşimleri ve şer'i mahkemeleri tercih nedenleri ortaya konulmuştur. Özellikle kadı sicillerinde yer alan vakıf kurma, emanet bırakma, mükâtebe sözleşmeleri ve cizye uygulamaları gibi örnekler, Karay cemaatinin hanlık toplumuna entegrasyonunu ve aynı zamanda özerk kimliğini koruma çabasını belgelemektedir. Bu kayıtlar, topluluğun yüksek kârlı mesleklerde uzmanlaşmasını, hanlık finansmanındaki kritik katkılarını (örneğin darphane yönetimi ve borç verme) ve Müslüman komşularıyla kurduğu güven ilişkilerini somut verilerle aydınlatmaktadır. Karay kimliği, Hazar Türk kökenli Türkçe dil ve isim kullanımı, Balta-Tiymez Mezarlığı'ndaki epigrafik veriler ve Tevrat merkezli Karaizm inancı üzerinden tartışılmaktadır. Çalışma, Karayların hanlık ekonomisindeki ağırlığını, toplumsal dayanışmasını ve 1783 Rus işgali sonrası dağılışını vurgulayarak, Çufutkale'nin çok etnisiteli Kırım tarihinin sessiz tanığı olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Karayları, Çufutkale, Bahçesaray, Kırım Hanlığı, Karaizm

Abstract

This study aims to examine the formation of identity, everyday life practices, and the socio-economic position of the Karaite community centered in Chufutkale (Kırk Yer) within the seventeenth-century Crimean Khanate. The role of the Karaites in the process through which the political center of the Khanate shifted from Solkhat to Chufutkale and subsequently to Bakhchisaray is symbolized through the "Chufutkale-Bakhchisaray" route. In this context, the transformation of the community from a politico-religious center into a commercial-urban quarter is analyzed. Methodologically, the study draws on both primary and secondary sources, including primarily the Bakhchisaray court registers (kadı sicilleri), as well as archaeological findings, travel accounts (such as those of Evliya Çelebi and Portelli d'Ascoli), khanate decrees (yarlıks), and cemetery epigraphy. A detailed analysis of records concerning property, trade, inheritance, slavery, debt-surety relations, and taxation found in the court registers reveals the economic activities of the Karaites such as silk craftsmanship, jewelry-making, and mint administration as well as their interactions with Muslim Tatars and other non-Muslim communities, and their reasons for preferring Islamic courts. In particular, examples such as waqf establishments, deposit practices (emanet), manumission contracts (mukâtebe), and the application of the jizya tax documented in the court records provide evidence of the Karaite community's integration into the socio-economic structure of the Khanate while simultaneously maintaining a distinct communal identity. These records illuminate, through concrete data, the community's specialization in highly profitable professions, its critical contributions to the Khanate's financial system (notably in mint administration and credit provision), and the trust-based relationships it established with its Muslim neighbors. Karaite identity is further discussed through elements such as their Khazar Turkic origins, the use of Turkic language and names, epigraphic data from the Balta Tiymez Cemetery, and their adherence to the Torah-centered Karaite belief system. By emphasizing the Karaites' significant role in the Khanate economy, their internal social cohesion, and their dispersal following the Russian annexation of 1783, the study argues that Chufutkale stands as a silent witness to the multi-ethnic history of Crimea.

Keywords: Crimean Karaites, Chufut-Kale, Bakhchisaray, Crimean Khanate, Karaism.

Atıf için (to cite): Aktaş, S. (2026). Çufutkale'den Bahçesaray'a: 17. yüzyıl Kırım Karay cemaatinde kimlik ve gündelik yaşam. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2), 466-486. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1846529>

* Bu çalışma, 23-25 Ekim 2025 tarihinde Fırat Üniversitesi'nde Prof. Dr. Mustafa Öztürk anısına düzenlenen "CIEES VII/Congress Of International Eastern European Studies/Social and Economic Life" temalı kongrede sunulan tebliğin revize edilmiş ve tam metne dönüştürülmüş versiyonudur.

¹ Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sinop/Türkiye, saktas@sinop.edu.tr

Giriş

“Çufutkale’den Bahçesaray’a” ifadesi, kalede ikamet eden ve gündüzleri ticaret amacıyla şehre inen Karay topluluğunun gündelik yaşam ritmini çarpıcı bir biçimde yansıtır. Bu güzergâh, aynı zamanda Kırım Hanlığı’nın kuruluş ve gelişim sürecinde siyasi merkezin geçirdiği önemli dönüşümün de somut izlerini taşımaktadır.

Bahçesaray, Kırım Hanlığı’nın kuruluşundan bir süre sonra ortaya çıkan bir başkenttir. 1420’lerde Hacı Giray liderliğinde hanlık kurulduğunda ilk başkent Kırım (Solhat) olmuştur. Altın Ordu döneminde de idari merkez olan bu şehir, hanlığın erken safhasında önemini korumuş; ancak 15. yüzyıl ortalarında Hacı Giray siyasi ve askerî şartların etkisiyle başkenti Kırk Er’e taşımıştır. Bu geçiş sürecinde Solhat ile Kırk Er’in birlikte merkez olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak süreç içinde Kırk Er hanlığın asli merkezi hâline gelmiştir (Öztürk, 2025, s. 145). Mengli Giray’ın 1467 ve 1468 yıllarında Hacı Bey ve Mahmudek adlı kişilere verdiği ve günümüze ulaşan tarhanlık yarlıkları, Kırker’de kaleme alınmıştır (İnalçık, 2017, s. 59).

Kırk Er, yalnızca bir başkent değil, aynı zamanda Bahçesaray’ın oluşum sürecinin ilk aşamasını temsil eder. Nitekim Mengli Giray döneminde Kırk Er’e yakın bir konumda-bir millik mesafede Bahçesaray’ın kurulmasıyla birlikte siyasi merkez yeniden yer değiştirmiş ve hanlığın başkenti Bahçesaray olmuştur. Bu gelişmeden sonra Kırk Er (Kırker), “Eski Yurt” ve “Çufutkale” gibi adlarla anılmaya devam etmiş, zamanla Bahçesaray’ın bir parçası hâline gelmiştir. Böylece Kırk Er, Çufutkale ve Eski Yurt adları, aynı yerleşim kompleksinin farklı kesimlerini ifade eden ve Bahçesaray’ın tarihsel gelişiminde erken evreyi temsil eden unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Öztürk, 2025, s.146).

Üç tarafı uçurumlarla çevrili, yoğun ormanlarla kaplı bu sarp arazi savunma bakımından son derece elverişli bir yapı sunmaktaydı. Tatar hâkimiyetinin bölgede sağlamlaştığı dönemde önemli bir coğrafi konuma sahip olan Kırk Er, dik bir yamaç üzerinden ulaşılabilen ele geçirilmesi zor bir kaleydi (Smirnov, 2016, s. 85). Arkeolojik bulgulara göre Çufutkale, 5-6. yüzyıllarda Bizans’ın etkisi altında Got-Alan yerleşimi olarak kurulmuş, Cenevizliler tarafından Botmay/Potmay adı verilmiştir. 14. yüzyıl ortalarından itibaren ise Altın Ordu hâkimiyetine girmiştir. Burası Kırım Hanlığına başkent olmadan önce de önemli bir Tatar kalesiydi ve Altın Ordu’nun ilk yıllarında Kırım’daki siyasi Tatar otoritesinin ilk merkeziydi. İlk Tatar hanlarının ve asilzadelerinin birçoğunun türbeleri buradaydı. “Kırk Er”, “Eski Yurt” ve “Gevherkırman” gibi farklı isimlerle anılan bu yerleşim, Hacı Giray ve Mengli Giray Han dönemlerinde hanların ikametgâhı olarak kullanılmış ve böylece payitaht niteliği kazanmıştır. (Oral, 2024, s. 3; Fisher,1978, s. 34).

“Çufut” (Çıfit) kelimesi, Osmanlı toplumunda ve kaynaklarında genellikle Yahudileri ifade etmek üzere kullanılan bir tabir olup, Yakup’un oğullarından Yehûda’ya nispetle “cühûd” ve “yehûd”dan türediği bilinmektedir (Kamus-ı Türki, s. 403). “Yahudi Kalesi” anlamına gelen kullanımın da buradan türediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kırım Hanlığı yarlıklarında ve kadı sicillerinde kalenin “Yahudi Kalesi” ya da yaygın adıyla “Çufutkale” olarak anıldığı görülmektedir. Örneğin 1672 tarihli bir kayıтта kadı mahkemesine müracaat eden bir şahıs, “Cühud Kale”de ikamet eden “Yako Cühud” olarak zikredilmiştir (KŞS, 18/75).

Yine 1651 tarihli Kalgay Kırım Giray Sultan tarafından Rus Çarına gönderilen bir yarlıkta Rus elçisinin güvenlik gerekçesiyle “Yahudi Kalesi”nde alıkonulduğu belirtilmiştir (Feyzkanov, 2017, s. 380). “Çufutkale” ifadesini kullanan Evliya Çelebi’nin ifadeleriyle kalede Han esirlerine tahsis edilmiş, benzeri dünyada bulunmayan derecede ağır koşullara sahip bir zindan yer almaktadır. Bu zindandan kurtulmak neredeyse hiçbir şekilde mümkün değildir; buradan ancak tabutla çıkılarak kurtulmak mümkündür. Bu yönüyle zindan, adeta “cehennem çukuru” olarak tasvir edilmektedir. Dolayısıyla Çufutkale/Yahudi Kalesi, çok işlevli bir idari-diplomatik mekân olarak değerlendirilebilir (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 501).

Zamanla bu bölge, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda çok dinli bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Müslüman, Hristiyan ve Musevi toplulukların bir arada yaşadığı bu alanda özellikle Karaylar kalıcı ve örgütlü bir cemaat oluşturmuştur. Nitekim Sroekovsky’nin ifadesiyle “Kırk Yer’de Ermeniler, Yahudiler, Tatarlar-Müslümanlar birlikte yaşamaktaydı” (Sroekovsky, 1979, s. 48). Bahçesaray’ın ilk çekirdeğinin de Çufutkale ve çevresinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Hanlar başlangıçta Bahçesaray’ı yalnızca yazlık ikametgâh olarak kullanmış, ancak süreç içinde siyasi merkez tamamen Bahçesaray’a kaymıştır (Kançal-Ferrari, 2004, s. 66). Böylece Çufutkale, Bahçesaray’ın bir mahallesi hâline gelmiş,

“Çufutkale” ismi ise 16. yüzyıldan itibaren özellikle Karay toplumunun başlıca yerleşim alanlarından biri olarak varlığını sürdürmüştür.

Öte yandan “Kırk Er/Kırkor” adının uzun süre kullanımda kaldığı, 19. yüzyılda dahi Karaylar arasında unutulmadığı bilinmektedir (Barthold, 1979, s. 225). Nitekim özellikle Doğu Avrupalı seyyahlar ile Leh ve Rus yazarların metinlerinde kale “Kırkor”, “Kirkiel” gibi varyantlarla anılmakta; hatta bazı belgelerde Bahçesaray Karayları “Kırkor vatandaşları/ sakinleri, Kırım hanlarının ise “Kirkiel Hanları” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Örneğin 18. yy. da Letonyalı metropolit Sestrentseviç Çufut’u, Kirkiel şeklinde yazmıştır (Oral, 2024, s. s. 4). Mengli Giray’ın 1503 yılında Çürüksu vadisinde inşa ettirdiği saray etrafında gelişen Bahçesaray, 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde hanlığın idari merkezi hâline gelmiştir. Şehrin gelişmesiyle birlikte Kırk Er ve Eski Yurt gibi eski merkezler ikinci planda kalmıştır (Karataş, 1991, s. 482). Bununla birlikte bu eski yerleşimler, hanlık tarihinin erken evrelerini anlamak açısından önemini korumaktadır.

Çufutkale, coğrafi yapısı itibarıyla kayalık ve oyulabilir bir araziye sahip olup, bu özellik hem savunma hem de yerleşim açısından avantaj sağlamıştır. Karaylar tam bir kaya şehir görünümündeki bu bölgede mağaraları depo ve sığınak olarak kullanmış, 14.-18. yüzyıllar arasında Kenesa adı verilen ibadethaneler inşa etmişlerdir. Bunun yanı sıra günümüzde harap bir vaziyette olsa da Altın Orda Hanı Canıbek Han tarafından inşa ettirilen Canıbek Han Camii ve nispeten iyi durumda görünen Altın Ordu Hanı Toktamış Han’ın kızı Nene-kecan (Hanike/Canike) Hanım türbesi gibi yapılar, bölgenin çok katmanlı yapısını yansıtmaktadır (Fisher, 1978, s. 34; Girgin, Et. 24.04.2026).

1777-1783 yılları Karay toplumu açısından belirleyici bir kırılma evresine işaret eder. Bu dönemde Karaylar, hanlık içindeki siyasî dengelerin hızla değiştiği bir ortamda, iktidarı elinde bulunduran güçlerin taleplerine uyum sağlamak durumunda kalmış; her iktidar değişimi ise beraberinde yeni yükümlülükler ve bedeller getirmiştir. Nihayet 1783 yılında Rusya’nın Karasubazar Beyannamesi ile Kırım’ı ilhak etmesi üzerine, Karaylar da Çariçe II. Katerina’ya bağlılıklarını arz etmişlerdir (Çolak ve Paşaoğlu, 2023, s. 316).

Bu süreçte Karaylara, diğer Yahudi topluluklardan farklı olarak tam yurttaşlık hakları tanınması dikkat çekicidir. Ancak 18. yüzyılın sonlarında Karay nüfusu yeniden iskân politikalarına tabi tutulmuştur. Bu çerçevede Karayların bir bölümü Litvanya’daki eski yerleşimlerini canlandırmak üzere sevk edilirken, önemli bir kısmı da güneyde oluşturulan Novorossiya (Yeni Rusya) eyaletine yerleştirilmiştir. Mankup ve Bahçesaray çevresindeki yüksek ve korunaklı yerleşimlerden, özellikle Çufutkale’den ayrılan Karaylar, Kırım’ın sahil şehirlerine yönelmişler; bu göç hareketinde en belirgin merkezlerden biri Gözleve (Eupatoria) olmuştur. 1852 yılında bölgeyi ziyaret eden İskoç seyyah Laurence Oliphant, Çufutkale’de yalnızca eski sinagogun bakımıyla meşgul küçük bir Karay grubunun kaldığını, Mankup’un ise yaklaşık yarım yüzyıl önce tamamen terk edildiğini belirtmektedir (Ascherson, 2002, s. 39-40). 19. yüzyıl ortalarından itibaren giderek boşalan kale, 1920’lerde tamamen terk edilmiştir. Böylece Çufutkale, bir zamanların hanlık merkezi ile Karay kimliğinin sessiz, ancak güçlü bir tanığı haline gelmiştir.

Bu çalışma, Çufutkale merkezli Karay cemaatinin 17. yüzyıldaki kimlik oluşumunu, gündelik yaşam pratiklerini ve sosyo-ekonomik konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Karay topluluğu yalnızca Çufutkale ile sınırlı kalmamış, hanlık dönemi boyunca daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kadı sicillerine göre, Bahçesaray’da Balbek Vadisi, Kaçı bağları ve Maryem Köyü gibi bölgelerde de Karay yerleşimleri bulunmaktaydı (Doğan, 2022, s. 144).

Karayların, özellikle daha geç dönemde bölgeye yerleşen kesimlerinin Çabak, Köksu, Taş-Yargan, Yağmurçuk, Otuz ve Büyük-Özenbaş gibi köylerde de iskân ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Mangubi, Kırımı, Kefeli ve Çabak gibi çağdaş Karay soyadları, bu topluluğun atalarının Mankup, Solhat (Eski Kırım), Kefe ve Çabak gibi yerleşim merkezleriyle olan tarihi bağlarına işaret etmektedir (Şapşal, 2024, s. 659). Ancak Kırım Hanlığı’nda tımar sisteminin uygulanmaması ve kapsamlı tahrir defterlerinin bulunmaması, Karay nüfusuna dair kesin ve güvenilir rakamlara ulaşmayı güçleştirmektedir. Bu boşluk, kısmen seyyah anlatılarıyla doldurulabilmektedir. Nitekim Evliya Çelebi, kalenin çevresini sekiz bin adım olarak tasvir etmekte; iki uçurum arasında uzanan iki kale duvarı (çift sur sistemi) bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre duvarlar arasında yaklaşık iki yüz, kale içerisinde ise 1530 adet kiremit örtülü, kâgir ve donanımlı Çufut evi yer almaktadır (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 500). Bu veriler doğrudan nüfusu göstermese de, hane sayısı esas alınarak yaklaşık bir nüfus tahmini yapılmasına imkân vermektedir; ancak bu tür hesaplamalar ihtiyatla değerlendirilmelidir.

Erken dönemlere ait veriler, Kırım'daki Karay nüfusunun 19. yüzyıl sonlarındaki duruma kıyasla daha yüksek olabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Karaylar, yarımadada sürekli değişen ve çeşitlenen etnik unsurlar arasında genel olarak sınırlı bir demografik ağırlığa sahipti. Nitekim Balıklava, Suğdak, Kefe ve Mankup gibi eski şehir merkezlerinde sayıca az olmakla birlikte varlık göstermişlerdir. Buna karşılık Kırk-Yer (Çufutkale), Karayların yoğun biçimde yerleştiği ve neredeyse münhasıran onlara ait bir yerleşim olarak öne çıkmaktadır. Solhat (Eski Kırım) şehrinde ise Karay nüfusunun görece daha kalabalık olduğu anlaşılmakta; burada bulunan ve biri kırk dört mermer ve ahşap sütunla desteklenen dört ibadethane, yaklaşık 3000 kişilik cemaat kapasitesi ve on yedi okul ile bu yoğunluğu teyit etmektedir (Şapşal, 2024, s. 658-659).

Bu demografik ve mekânsal çerçeve, Karay cemaatinin yalnızca yerleşim örüntülerini değil, aynı zamanda kendi iç örgütlenmesini ve hukukî işleyişini de anlamaya imkân vermektedir. Nitekim Tatar egemenliği döneminde Çufutkale Karaylarının, cemaat içi meselelerde geniş bir özerkliğe sahip oldukları görülmektedir. Cemaat ileri gelenleri, mahkeme işlerini bizzat yürütmekte ve suç teşkil eden davranışları çoğunlukla ruhani yaptırımlarla düzenlemekteydi. Benzer şekilde arazi, ev ve diğer taşınmaz malların alım-satımına ilişkin işlemler de büyük meblağlara ulaşmadığı sürece hanlık idaresinin doğrudan müdahalesi olmaksızın cemaat içinde gerçekleştirilebilmekteydi. Bu işlemler sonucunda düzenlenen ve cemaat önderlerinin tasdikini taşıyan belgeler, mülkiyet haklarını kayıt altına alan hukukî metinler niteliğindeydi (Şapşal, 2024, 668).

Bununla birlikte, Karay cemaatinin hanlık içindeki toplumsal ve mekânsal varlığını anlamada üzerinde durulması gereken temel meselelerden biri, kadı mahkemelerini ne ölçüde ve hangi saiklerle tercih ettikleridir. Nitekim aile hukuku, miras, mülkiyet ve ticari ihtilaflara ilişkin kayıtlar, bu tercihin yalnızca hukukî bir zorunluluktan ibaret olmadığını; aynı zamanda ekonomik ve toplumsal etkenlerle de şekillendiğini göstermektedir. Yılmaz, Kırım Karaylarının özellikle miras tespit, tescil ve paylaşılması hususunda harcamaları azaltmanın yanı sıra şer'i mahkemelere duydukları güvenden kaynaklı kadı mahkemesine başvurdıklarını belirtmiştir (Yılmaz, 2010, s. 352). Imber, özellikle Yahudilerin miras davalarında kadı mahkemelerini yeğlediğini ve bunun cemaat mahkemelerinde daha yüksek harç ödemekten kaynaklandığını ifade etmiştir (Imber, 2006, s. 284-285). Ancak bu tercihlerin yalnızca ekonomik nedenlerle sınırlı kalmadığı Karayların ailevi anlaşmazlıkların yanı sıra görece küçük ölçekli ihtilafları da kadı mahkemesine taşınmasından anlaşılmaktadır. Nitekim sicillerde küfür ve darp gibi gündelik anlaşmazlıkların yanı sıra düşük meblağlı borç ilişkilerinin dahi kadı huzurunda kayda geçirildiği görülmektedir. (KŞS, 16/33; KŞS, 09/21). Örneğin Yasef isimli bir kişi, uzun süre önce ayrıldığı eşiyle yeniden bir araya gelmek amacıyla konuyu cemaat mahkemesi yerine hanlık kadı mahkemesine taşımıştır. Aynı döneme ait benzer davalarda mahkemenin Müslüman erkek davacılar lehine karar vermesi Yasef'in kadı mahkemesine başvurusunda etkili olmuş olabilir (KŞS, 18/60; Yaşa, Bahçesaray, s. 73). Bu bağlamda, söz konusu tercih dinî aidiyetten ziyade, kadı mahkemelerinin erkek davacılar açısından daha elverişli sonuçlar üretme ihtimaliyle ilişkili olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Karaylar, kimi zaman maddi çıkarlar doğrultusunda, kimi zaman da kendi cemaat hukukunun aleyhlerine sonuçlanabileceğini düşündükleri için şer'i mahkemeleri tercih etmiş olmalıdırlar. Yine de cemaat içi basit gündelik ihtilafların dahi kadı mahkemesine taşınması eğilimi ayrıca üzerinde durulması gereken ayrı bir tartışma alanı olarak dikkat çekmektedir.

Kayıtlar, Karayların ekonomik faaliyetleri, Müslüman Tatarlar ve diğer gayrimüslim topluluklarla ilişkileri ile toplumsal dayanışmasını somut verilerle aydınlatmaya çalışmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere Maryem gibi bazı köylerde Karay Yahudilerinin yaşadığı bilinmekte, ayrıca Bahçesaray ve çevresinde yaşayan ve Türkçe isimler kullanan Yahudi cemaatine mensup kişilere rastlanmaktadır. Ancak çalışma kapsamı, yalnızca Kale'de ikamet eden ve sicillerde "Kale Yahudileri" olarak açıkça belirtilen kişilerle sınırlıdır. İkamet yeri belirsiz veya Kale ile doğrudan ilişkilendirilmeyen kayıtlar çalışmanın dışında bırakılmıştır.

1. Karaizm İnancı ve Karay Kimliği

Mezhebin İbranice adı olan Kara'im, "okumak" anlamındaki kara' kökünden türemiş olup, müntesiplerinin Tanah'a (Ahd-i Atik) bağlılığını ifade eder. Bunun yanı sıra kelimenin "davet etmek" anlamıyla ilişkilendirilerek "davet ediciler" şeklinde yorumlandığı da görülmektedir. Karaylar, ayrıca "kutsal metnin mensupları" anlamında Bene Mikra ve Ba'ale Mikra adlarıyla da anılmıştır. Bu adlandırma, farklı dillerde Arapça'da Karrâi/Karrâ'ün, Kuman-Kıpçak Türkçe'sinde Karaylar, Batı dillerinde ise Karaite biçiminde karşılık bulmuştur (Sinanoğlu, 2001, s. 424).

Karaizm, esasen Tevrat'a dayalı bir Musevilik mezhebi olarak tanımlanmaktadır. Karâî mezhebi, Ananiye mezhebinin gelişmesi ve bazı değişikliklere uğraması sonucunda ortaya çıkmıştır. Tartışmalı olmakla birlikte mezhebin kurucusu kabul edilen Anan Ben David, yalnızca Musa'ya atfedilen ilk beş kitabı (Tevrat'ı) kutsal metin olarak benimsemiş ve Talmud ile diğer haham yorumlarını reddetmiştir (Kuzgun, 2015, s. 199-210). Bu yaklaşım, Karay ibadetlerini geleneksel Yahudi uygulamalarından önemli ölçüde ayırmakta; ibadetlerde Tevrat'ın doğrudan okunması ve yorumlanması merkezi bir yer tutmaktadır.

Dolayısıyla bu inanç sisteminin cemaat içindeki pratik yansımalarından biri, eğitim ve dayanışma amaçlı vakıf kurma geleneğidir. Örneğin, Bahçesaray kadı mahkemesi kayıtlarında, Kale Yahudilerinden olup aynı zamanda darphane emniyeti görevini üstlenmiş olan İlya isimli bir Karay, cemaat çocuklarının Tevrat eğitimi alması ve ibadetlerin sürdürülmesi amacıyla 5500 kuruş bağışta bulunarak bir vakıf tesis etmişti. Vakfın bir diğer önemli amacı ise yoksullara yardım etmektir (Bıyık, 2007, s. 89). Bu uygulama hem inancın nesilden nesile aktarılmasını hem de cemaat üyeleri arasında güçlü bir toplumsal dayanışmanın oluşmasını sağlamıştır.

Bu eğitsel ve dini süreklilik, yazılı kültür alanında da kendini göstermiş, Kırım Yarımada'sındaki ilk matbaanın Çufutkale'de açıldığı ve burada Karay dilinde (İbrani harfli) çoğunlukla dini metinlerin basıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Karay dilinde basılmış eserler arasında, basım yeri olarak "Çufut-Kale" ibaresini taşıyan örneklerin bulunması bu faaliyeti desteklemektedir. Yapılan saha incelemelerinde matbaanın fiziksel yeri tespit edilememiş olmakla birlikte, burada basıldığı bilinen eserlerin günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. 1731 yılında Karay ileri gelenlerinden, Kaplan Giray Han'ın hizmetinde bulunan bir kişi tarafından kurulduğu bilinen bu matbaa, çoğunlukla dini içerikli eserler üretmiş ve daha sonra Gözleve'ye taşınarak faaliyetini burada sürdürmüştür (Akçokraklı, 1928, s. 159).

Karaimlerin Kırım'a yerleşiminin, Tatarlar, Kumanlar ve Hazarların bölgeye gelişinden daha erken bir tarihe uzandığı kabul edilmektedir. Nitekim Kırım'daki Karaim mezarlıklarında tespit edilen mezar taşları bu durumu destekler niteliktedir. Özellikle Çufutkale, Mankup, Solhat ve Kefe'de bulunan erken tarihli mezar taşları, Karaim varlığının daha erken dönemlere uzandığını göstermektedir (bkz: Kokizov, 2010, s. 859-868).

Karaylık, özellikle Hazarlar döneminden itibaren Bizans'tan Kırım'a yönelen göç hareketleriyle yayılmış ve bölgede kök salmıştır. Doğu'da uzun süre Türk boyları arasında etkileşim içinde yaşayan Karaimler, zamanla bu topluluklarla yoğun temas kurarak dil, isim ve gündelik yaşam pratikleri bakımından belirli kültürel unsurları benimsemişlerdir. Sonuç olarak, Hazarlarla dinî yakınlık çerçevesinde Kırım'a yerleşen Karay unsuru, varlığını günümüze kadar sürdüren bir cemaat yapısı hâline gelmiştir (Kokizov, 2010, s. 872).

Öte yandan, Kırım coğrafyasına Hazar öncesi ve sonrası dönemlerde Bizans, Filistin, İran ve Ermenistan üzerinden çeşitli Yahudi göçleri gerçekleşmiş; bu gruplar literatürde genel olarak Karayimler başlığı altında değerlendirilmiş ve bölgenin kültürel yapısına katkı sağlamışlardır. Ancak bu noktada şu hususu belirtmek gerekir; Karayların tamamı Türk menşeli değildir. Karaizm mezhebinin sadece Türk asıllılar benimsememişlerdir. Karay mezhebinin benimseyen topluluklar yalnızca Kırım ile sınırlı da değildir. Tarihsel süreç içerisinde Hindistan, Afganistan, Polonya ve Kafkasya gibi farklı coğrafyalarda da Karay inancını benimseyen cemaatler ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Karaylığın farklı coğrafyalardaki temsilcilerini birbirinden ayırt edebilmek amacıyla, Kırım'da yaşayan grup "Kırım Karayları" şeklinde adlandırılmaktadır (Altınkaynak, 2008, s. 62).

Bununla birlikte, Karayların etnik kökenine ilişkin tartışmalarda araştırmacıların bir kısmı, onların Hazar bakiyesi Türk kökenli bir topluluk olduğunu vurgulamakta; bu yaklaşım Karay kimliğinin oluşumunda Türk kültürel unsurlarının belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Bu çalışma ise Hazarların Museviliğe geçişini ve köken tartışmasını merkeze almamakta, Karayların Kırım'daki sosyal, kültürel ve ekonomik varlığına odaklanmaktadır. Kırım'ın en eski yerleşim merkezleri olan Çufutkale, Mankup ve Gözleve gibi bölgelerde yoğunlaşan Karaylar, 17. yüzyılda Bahçesaray'da da kendi mahallelerini oluşturmuş ve Kırım Hanlığı ekonomisi içinde önemli roller üstlenmişlerdir. Karaylar ile Müslüman Kırım Tatarları arasında yoğun sosyal ve ticari ilişkiler mevcut olup, bu etkileşim zaman zaman din değiştirme vakalarıyla da sonuçlanmıştır.

Karay kimliğini anlamada en belirleyici unsurlar arasında dil ve isim kullanımı ön plana çıkmaktadır. Karayların büyük ölçüde Türkçe konuşması ve Türkçe isimler tercih etmesi, Türk kültürel

etkisine işaret eden en somut göstergeler arasında yer almaktadır. Çoğu Karay, Kırım Tatar Türkçesi'ni günlük iletişim dili olarak benimsemiş ve ticaretle uğraşmıştır. Kadı sicillerinde sıkça rastlanan isimler -Kutluşah, Aslan, Devlet, Mevlüt, Bike, Menteş, Çolpan ve Penbe gibi- bu dilsel ve kültürel devamlılığı açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, hayvan damgalama gibi geleneksel Türk uygulamalarının izleri de Karay toplumunda korunmuştur (Doğan, 2022, s. 132).

Bu kültürel devamlılık, mezarlıklarda da kendini güçlü bir şekilde gösterir. Çufutkale'de eski Yahudi yeraltı mezarların bulunduğu bilinmekle birlikte, kalenin güneybatısında yer alan Balta-Tiymez Mezarlığı doğrudan Karaylara aittir. Dünyanın en eski ve en büyük Karay Mezarlığı olan Balta-Tiymez'de bulunan kayın ve meşe ağaçları kutsal kabul edilmekte olup bu ağaçlara balta değdirilmemesi eski bir gelenektir. Karaylar, atalar kültüne bağlılıkları doğrultusunda mezarlıkları düzenli olarak ziyaret eder, düğün öncesi dua okur ya da uzakta ölen ataları için temsili cenaze merasimleri düzenlerdi. Nitekim Balta-Tiymez mezar taşları 12. yüzyıla kadar uzanan epigrafik verilerle zengin bir kültürel miras sunmaktadır. Mezar taşlarında yer alan kadın isimleri arasında Akbike, Ayke, Altınkız, Devlet, Meneveş, Sarra-Hatun, Sultan; erkek isimleri arasında ise Alani, Appak, Baba, Murza, Mesud, Parlak, Ulu Ata, Efendi gibi isimler Karayların Türk kültürel mirasına olan güçlü bağlılığını belgelemektedir (Altınkaynak, t.y; Altınkaynak, 2006, 128-129). Ayrıca İslam öncesi Türk kültürünün izlerini Karayların ay ve gün adlandırmalarında da görmek mümkündür. Örneğin Mart-Nisan dönemine Artanhay (mahsulsüz ay), Kasım-Aralık dönemine Sohumay (yiyecek hazırlama ayı), Şubat-Mart dönemine ise Süvünçay (Keyif ayı) denilmesi, bu eski geleneklerin Karay toplumu içinde nesilden nesile aktarıldığını göstermektedir (Kuzgun, 2015, s. 311). Ayrıca Karayların On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ni kullandıkları, buna karşılık Musevi inancı gereği takvimdeki mukaddes günlerin özel bir dikkatle hesaplandığı anlaşılmaktadır (Ayan, 2011, s. 125).

Evliya Çelebi, Kırım Karaylarını şu çarpıcı ifadelerle tasvir eder: “Toplam 80 adet tabak (debbağ) dükkânları vardır. Bütün Yahudiler güderi ve kösele işlerler. Kırım ülkesinde Menkub köselesi meşhurdur. Ancak 2 adet kasap dükkânı ve 1 bozahanesi vardır. Bütün Yahudiler Karayı mezhebinde Çufutlardır. Diğer Yahudiler bu mezhepte olan çufutları sevmezler. Yemeklerinde kaşer (helâl) ve turfa (yasak) nedir bilmezler. Her kimin nimeti olursa say yağlı da olsa ve siniri çıkmamış her ne tür et olsa yerler. Bunlar Yahudilerin Kızılbaşlarıdır ve mahşer günü bunlar Kızılbaş'a binmezler, ama öbür İsrailî Çufutlar mahşer gününde Kızılbaş'a binerler derler. ... Tevrat ve Zebûr okurlar, ama asla Çufut dili bilmezler, tamamen Tatarca konuşurlar ve mor çukadan Tatar kalpağı giyerler, şapka giymezler. Mahbûbları çoktur, zira bu Menkub'un suyu ve havasının tatlılığından Yahudi çocukların yüz renkleri kızılca olup ceylan gözlü, kırmızı yüzlü ve şirin sözlü oğlanları olur.” (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 497). Bununla birlikte Evliya'nın anlatımı, yalnızca etnografik bir gözlem niteliği taşımamakta; Karay topluluğunu mezhepsel ve kültürel farklılıklar üzerinden kategorize eden, yer yer folklorik ve abartılı unsurlar içeren bir temsil de sunmaktadır. Bu nedenle söz konusu ifadeler, Karayların Kırım'daki sosyal ve ekonomik varlığını göstermesi bakımından değerli olmakla birlikte, dönemin algı dünyasını yansıtan bir anlatı olarak da değerlendirilmelidir.

Karay toplumu ile Müslüman ahali arasındaki temaslar, zaman zaman din değiştirmelerle kendini gösterdiğini yukarıda belirtmiştik. Bu duruma dair kadı sicillerinde örnekler olup “şeref-i İslam ile müşerref olan” ifadelerinin kullanıldığı Kale Yahudilerine rastlanmaktadır. Buna rağmen Müslüman olan bu kimseler eski cemaatleriyle bağlarını genellikle muhafaza ederlerdi. Mesela Abdullah oğlu Recep, İslam'a girdikten sonra öz oğlu İlya isimli Yahudi'ye Yeni Dünya'da bulunan bağını altmış beş altına satmış, aynı Recep yine oğlu İlya'ya Kale'de bir kıta boş arazisini yirmi dört altına satmıştır (KŞS, 08/117-118). Recep, mülklerini oğluna sattıktan sonra kaleden göç edip Müslümanların yoğun olduğu bir mahalleye göç etmediği “Kale sakinlerinden” ifadesiyle kayda geçirilmesinden anlaşılmaktadır. İhtida edenlerin ailece değil daha çok bireysel hareket ettiklerini yine Kale Yahudilerinden Mustafa oğlu İlya'nın, Nehr-i Kaçı'da Aktacı Köyü'nde bulunan bağını Alish kızı Hüsniye Sultan'a iki yüz yirmi kuruşa sattığı bu satışı sicile kaydetmelerinde ortaya çıkmaktadır. İlya'nın babası Mustafa için “İslam ile şereflenmiş” kavramı kullanılmıştır (KŞS, 11/82).

Bu vakalarda ihtida edenler, mülklerini eski cemaat mensuplarına veya aile efradına devrederken, kayıtlarda hâlâ “Kale Yahudisi” yahut “el-müşerref” diye zikredilmektedir. Bu geçişler, Karay cemaatinin hanlık içindeki hayatının katı hudutlarla çevrili olmadığını, bilakis Müslüman ahaliyle iç içe bulunduğunu ortaya koymaktadır.

2. Çarşı, Esnaf ve Dükkânlar

Kırım kadı sicillerinde Yahudi ve özellikle Karaylara dair kayıtlar genellikle mülkiyet ilişkileri, nafaka davaları, kölelik işlemleri, darp olayları ve ticari faaliyetler etrafında yoğunlaşmaktadır. Hanlık ekonomisinde ticarete Yahudiler en aktif gruplardan biri olarak öne çıkmakta olup, Bahçesaray’da darphane işletmeciliği, bezirgânlık, terzilik, ekmekçilik, kasaplık, balıkçılık ve hatta meyhanecilik gibi çeşitli meslekleri icra etmişlerdir. Bu topluluk hanlar tarafından sıkça desteklenmiş ve bazı vergilerden muaf tutulma ayrıcalığına sahip olmuştur.

Çufutkale sakinleri, Hacı Giray ve Mengli Giray Han dönemine ait yarlıklardan anlaşıldığı üzere, erken dönemlerden itibaren “her tür vergi ve mükellefiyetten azade” kılınan Tarhanlar listesinde yer almaktaydı. Bu statü, kale sakinlerine önemli bir ayrıcalık sağlamaktaydı. Orta çağ şehirlerinde olduğu gibi Çufutkale’de de tüccar ve esnaf kesimi önemli bir yer tutuyordu. 16. Yüzyılın ilk yarısında Kırkorlu tüccarlar arasında Abdula, Magmet, Kulyahya, Şabah Muhittin, Osman Hüseyin Gafar, Abdulkerim gibi isimler geçmektedir. Hanlar, tarhanlık yarlıklarını sadece cemaatlara değil, bireysel tüccarlara da vermektedir. Bu tüccarlar genel mükellefiyetlerden ve vergilerden muaf tutuldukları için ticari gezileri sırasında damga ve terazi gibi resmi ödemelerden de kurtulmaktaydılar. Nitekim Mengli Giray Han, tarhan statüsündeki tüccarların satılık mallarından eskiden beri damga vergisi alınmadığını özellikle vurgulamıştır (Sroeckovsky, 1978, s. 48-49). Bununla birlikte, kaleye giren ve çıkan malların tamamının vergiden muaf olmadığına, vergi düzeniyle ilgili bölümde ayrıca değinilecektir.

Önemli görevler de zaman zaman Kale Yahudilerine tevdi edilmekteydi; örneğin III. Gazi Giray Han’ın tüccarları olarak anılan Baba oğlu Mordahay ile İlya oğlu Yasef gibi isimler bu ayrıcalıklı konumu temsil etmektedir (Doğan, 2022, s. 144). Diğer taraftan Karaylar daha çok yüksek kâr getiren mesleklerde uzmanlaşmıştı. Kazzazlık (ipekçilik), kuyumculuk, kürkçülük ve attarlık gibi iş kolları onların tercih ettiği meslekler arasındaydı. Kazzazlar özellikle ipekli kumaş, düğme ve kuşak gibi ürünlerin üretimi ile satışında yetkinleşmişlerdi (Yaşa, 2021, s. 133; Yılmaz, 2025, s. 208). 1674 yılında Bahçesaray’ın Cami Kebir Mahallesi sakinlerinden Sefer Gazi Efendi oğlu Ali Can Çelebi’nin Aktacı köyünde bulunan iki yüz kuruş değerindeki bir bağını ortaklaşa satın alan Kale Yahudileri İshak ve Yasef bu meslekte tanınan önde gelen isimler olarak sicillerde yer almaktadır (KŞS, 20/53).

17. yüzyılda Bahçesaray’ın merkezi çarşısı 2,5 kilometre uzunluğunda olup, hanlığın her tebaasından ve etnik grubundan tüccarın dükkânlarına ev sahipliği yaptığı bir yerd (Ağat, 1968, s. 24). Dominikan misyoneri Portelli Ascoli, Bahçesaray’ı ziyaret ettiğinde Karayların Çufutkale’de bulunan evlerinden sabah erken saatlerde yola çıkarak çarşıya indiklerini, dükkânlarını açıp gün boyu işlerini yürüttükten sonra akşamları hava kararmaya başladığında kaleye döndüklerini kaydetmiştir (Eszer, 1972, s. 234). Benzer gözlemler Evliya Çelebi dâhil olmak üzere birçok seyyah, elçi ve misyonerin anlatılarında tekrarlanmakta olup bu rutin Karayların gündelik yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır (Öztürk, 2011, s. 124). Hatta Evliya Çelebi’nin ifadelerine göre Kale’nin içinde çarşı pazar dükkân, han ve hamam, bağ, bahçe ve su kaynağı bulunmamakta; suları aşağı Hacı derelerinden eşeklerle Kale’ye taşınmakta, eski sarnıçlar ise âtil yatmaktadır (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s.501).

Karaylar, hanlığın yerli üretici ve tüccar sınıfı içinde kabul edildikleri için yabancı tüccar gruplarından -özellikle Acemler- farklı olarak ticaret için özel izin belgesi alma zorunluluğundan muaf tutulmuşlardır (Kavak, 2010, s. 344-346). Esnaf ve tüccarlığın yanı sıra gayrimenkul alım-satımında da geniş özgürlüğe sahiptiler. Nitekim kadı sicillerinde Kale Yahudileri arasında arsa ve konut satışına dair pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin Avrahim oğlu Beraha, Kalede bulunan arsasını üzerindeki mahzenli taş ve ahşap evleriyle birlikte iki yüz altmış kuruşa satmıştır (KŞS, 16/76). Semha oğlu Yasef ise bir ahşap ev, iki taş ev, mahzen ve taş avlusuyla birlikte üç yüz kuruşa satış işlemini gerçekleştirmiştir (KŞS, 16/56). Konutlarda müştemilat (ek bina ve tesisler) bulunması, mülk fiyatlarını önemli ölçüde yükselten bir etken olarak dikkat çekmektedir. Yine Kale Yahudilerinden Avrahim oğlu Moşe, Kale’de bulunan ve içinde çatma hane, avlu ve mahzen bulunan menzilini yüz esedî kuruş karşılığında Avrahim oğlu Bota’ya satmış, satış bedelini tamamen aldığını beyan ederek mülkü teslim etmiştir. Tarafların ikrarı üzerine satış işlemi kadı huzurunda kayda geçirilmiştir (Güneş Yağcı-Akkaya, 2021, s. 121).

Çufutkale’de mülklerin değer kazanmasında Bahçesaray’a yakınlık ve çarşıya yürüme mesafesinde olması etkili olmuştur. Bu durum gayrimenkul alımını ve başka şehirlerdeki Karayların da Kale’ye taşınmasını cazip kılıyordu (Yaşa, 2021, s. 72). Ancak herkes dükkân sahibi olacak kadar sermayeye sahip değildi; bazı Karaylar ticari hayata kiralama yoluyla katılmaktaydı. Örneğin;

Çufutkale’de ikamet eden Paşa oğlu Yakud, Ramazan oğlu Hacı Bayram’a ait bir dükkânı yıllık üç kuruş bedelle kiralamış ve taraflar bu işlemi kadı huzurunda resmen tescil ettirmiştir (KŞS,18/75). Yine Kale Yahudilerinden Şolme, yıllık üç altın karşılığında kiraya verdiği dükkânının iki buçuk senelik kiracısı İlya Yahudi’nin biriken kirasını talep etmek için mahkemeye başvurmak durumunda kalmıştır (KŞS, 09/34).

Karayların ekonomik faaliyetlerinin yalnızca Bahçesaray ile sınırlı kalmadığı, farklı yerleşim merkezleri arasında kurulan ilişkiler üzerinden daha geniş bir ağ yapısı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kale Yahudilerinden Yoseb oğlu Baba ile Mankup sakinlerinden Mordahay oğlu İlya arasında gerçekleşen bir gayrimenkul satışı, bu tür şehirlerarası bağlantılara işaret etmektedir. Söz konusu kayıta Mankup’ta bulunan bir evin yüz kırk kuruşa satışına ilişkin ödeme sürecinin mahkeme huzurunda tamamlandığı ve tarafların karşılıklı olarak borç ilişkisinin sona erdiğini beyan ettikleri görülmektedir (KŞS, 17/35; Kılınç, 2019, s. 212-213).

Kale Yahudileri Bahçesaray ve çevresinde merkezi ve işlek yerlerin yanı sıra Karay Yahudilerinin yoğun yaşadığı yerlerden birisi olan Gözleve Kazası’nda da ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bazı vakalarda her iki tarafın da aslen Bahçesaray’da ikamet etmekle birlikte Gözleve’de mülk edindikleri, ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Nehr-i Kaçı’da Mehmet Şah Ağa köyünden Abdullatif Mirza oğlu Hızır Mirza, Gözleve’de çevresinde mülkleri, yol ve başka dükkânların bulunduğu beş bap dükkânını Kale Yahudilerinden Mordahay oğlu Yasef’e yüz elli kuruşa sattığını beyan eder, buna göre dükkânın satış bedeli tamamen alınmış ve mülk teslim edilmiştir (KŞS, 26/82).

Benzer biçimde Kale Yahudilerinden İsak oğlu Avrahim, Bahçesaray’da ikamet eden Yani’ye kahvehane yakınında bulunan ve bir tarafı Çürüksu’ya, diğer iki tarafı Kâtip Ahmet Çelebi’nin dükkânlarına bitişik olan bir dükkânı ve altındaki mahzenin yarısını seksen bir kuruşa satmıştır (KŞS, 11/77).

3. Bağ-Bahçe Satışları, Hayvancılık ve Mülkiyet İlişkileri

Kırım Yarımadası’nın bazı bölgeleri üzüm bağlarıyla meşhurdur ve üzümçülük oldukça yaygındır. Hanlığın payitahtı Bahçesaray’da bu bakımdan özellikle dikkat çekici yeşil alanlara ve bağlara sahiptir. 17. yüzyılda Bahçesaray’da Aşlama, Kaçı Bağları Mesiresi, Süren Bağları, Kuba Bağları ve Eski Yurt Bağları başta olmak üzere toplam yirmi altı yerde, İrem bağı gibi gezinti ve dinlenme alanları bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Eski Salacak’ın üst yanında doğu tarafta Çufutkale kayaları dibinde bulunan Aşlama Bağı’nda Kırım kadiaskeri olan Murtaza Ali Efendi ile bir ziyafete katıldığını ve burada çokça eğlenip, gezdiklerini de anlatmaktadır (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 504,507).

17. yüzyılda Bahçesaray çevresinde toplam dokuz bin kadar bağ bulunmaktadır. Bununla birlikte Bacı Bağları, Süren Bağları, Kazıklı Özek Bağları ve Balbek Bağları gibi bazı bölgelerde ikliminin daha ılıman olması sebebiyle bu alanlarda yetişen üzümlerin daha lezzetli olduğu belirtilir (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 524). Yerleşimden ziyade bağlık arazilerin yoğun yer aldığı Balbek Vadisi’nde yer alan Ağaç Köprü, Taş Köprü, Kamışlı Ağzı, Beşyol Ağzı, Yeni Dünya gibi mevkiler kadı sicillerinde bağ ve bahçe satışlarına sıkça konu olmuştur (Aktaş Sarı, 2016, s. 23). Çufutkale’nin eteklerinde ve civarında bulunan bu bağların önemli bir kısmının Kale Yahudilerine ait olduğu görülmektedir. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun bağları çoğu zaman birbirine komşu olup taraflar arasında bağ alım satımı yapılmakta, hatta bazı mülklerin müsterek kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Balbek (Bubailbek) bağlarının içinden geçerek Karadeniz’e ulaşan Kabarta Nehri, geniş bağlık alanların sulanmasını sağlamaktadır. Evliya Çelebi’ye göre yaklaşık yetmiş bin dönümlük Balbek bağlarını besleyen bu bölgede köy yerleşimleri bulunmamakta; bağları bekleyen ve “tarkan” olarak adlandırılan köleler her bağda aileleriyle birlikte yaşamaktadır (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 486). Balbek’te özellikle Ağaç Köprü civarı bağların, bahçelerin ve Yahudi mülklerinin yoğunlaştığı bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Müslüman ahalinin ileri gelenlerinin de Kale Yahudileriyle alışveriş yaptığı, onların bağ ve bahçelerini satın aldığı ya da borç ilişkileri çerçevesinde bağların rehin bırakıldığı görülmektedir. Nitekim Kale Yahudilerinden Botaş oğlu Başa, kadı huzurunda, Ferahkirman’ın eski beylerinden Mustafa Bek’e altmış yedi buçuk kuruş borcu olduğunu ve bu borcun hâlâ zimmetinde olduğunu beyan etmiştir. Başa, borcu iki yüz bir gün içinde ödemeyi taahhüt etmiş; belirtilen süre içinde ödeme yapılmadığı takdirde Balbek vadisinde Taşköprü yakınlarında bulunan bağ ve bahçesinin Mustafa Bek’e satılmış sayılacağını kabul etmiştir. Doğusunda Şimayıl bağı bulunan ve diğer üç tarafı su ile çevrili olan söz konusu mülk, borç karşılığında Mustafa Bek’in tasarrufuna geçecektir. Vekili Murtaza’nın da tasdikiyle bu anlaşma kadı siciline kaydedilmiştir (KŞS, 17/78).

Bağ ve bahçe alışverişlerinde yalnız erkekler değil kadınlar da yer almaktaydı. Kale Yahudilerinden Şebte oğlu Avrahim, Balbek'te Ağaç Köprü civarında bulunan ve doğusu İlya Yahudi'nin, güneyi Azra Yahudi'nin mülküne komşu diğer iki tarafı ise yola bakan bir kıta bağını Menevşe Ağa kızı Cihanşah Bikeç'e dört yüz kuruşa satmıştır (KŞS, 08/127). Kale Yahudileri kendi aralarında da bağ alışverişinde bulunmaktaydı. Avrahim oğlu Yako ile Yako oğlu Azra, Nehr-i Kabartı'da Taşköprü civarında bulunan ve iki tarafı Mehmet Yazıcı mülküne, bir tarafı Yasef mülküne komşu olan, diğer tarafı ise yola bakan bir baği iki yüz elli kuruşa satmış ve satış kadı huzurunda kayda geçirilmiştir (KŞS, 09/21). Su kaynaklarının bol olduğu Bahçesaray'da yalnız Çürüksu üzerinde kırk üç yerde taş veya ağaç köprü bulunmaktadır (Evliya Çelebi, 7/2, 2011, s. 508). Bu köprülerin bulunduğu noktaların çevresinde bağların yoğunlaştığı bağ satışlarının çoğu zaman bu köprübaşlarına yakın mevkilerde gerçekleştiği kadı sicillerindeki bağ satışı kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Kale Yahudilerinin kendi cemaatlerinden kişilerle ve Müslümanlara ek olarak Ermenilerle de aynı türden ilişkiler içindeydiler. Kirkor oğlu İvan isimli zimmi ile Kale Yahudilerinden Yofuda arasındaki zorunlu alışveriş, bu duruma bir örnektir. İvan'ın Yofuda'ya iki yüz seksen kuruş borcu vardı. Borcuna karşılık Kaçı Nehri'nde İkiz Oba Köyü'nde bulunan ve bir tarafı akarsuya bir tarafı Ermeni bir tarafı da Müslüman ahalinin mülklerine sınır olan bağını ona verdiğini beyan etmiştir (KŞS, 21/70). Benzer şekilde Kaçı Nehri'nde Cihangir Köyü yakınlarında Davit oğulları İlya ve İsak ile Ermeni mahallesinden Ağacan oğlu Nurcan Papas arasında gerçekleşen tehirlî bağ satışı da farklı cemaatler arasındaki ekonomik ilişkiler açısından dikkate değer bir başka örnektir. Cihangir Köyü aynı zamanda Kale Yahudilerinin müşterek bağlarının bulunduğu alanlardan biridir (KŞS, 17/35).

Bağ ve bahçelerle ilgili ihtilaflar yalnız satış işlemlerinden değil, tasarruf hakları ve sınır meselelerinden de kaynaklanabiliyordu. Salacık sakinlerinden Osman Çelebi ile Kale Yahudilerinden Şemuyel arasında Balbek Vadisi'nde Ağaç köprü civarında Ermeni Togayan adı verilen bir mevkide bulunan bir arazi üzerinde yaşanan anlaşmazlık (KŞS,13/36), bu tür ihtilaflara örnektir. Benzer bir davada Bahçesaray'da yaşayan el-Hac Ali kızı Müslime, babasından miras kalan bir bağın Kale Yahudilerinden Toktamış kızı Devin'in elinde haksız şekilde bulunduğunu iddia ederek kadıya başvurmuştur. Müslime, mahkemede söz konusu baği kendi rızası ile devretmediğini belirtmiştir. Oysa söz konusu bağ Yahudi kadın tarafından el-Hac Hamza adında birisine satılmıştı. Mahkeme, davalının on yedi yıldır herhangi bir dava açmamış olmasını ve şahitlerin beyanlarını dikkate alarak, davanın geçerliliğinin bulunmadığına hükmetmiştir (KŞS, 08/104).

Satışların ve sınır komşuluğunun doğurduğu bazı sorunlar ise taraflar arasında uzlaşma yoluyla çözülebilmekte ve ileride ihtilaf çıkmaması için kadıya tescil ettirilmekteydi. Nitekim Tamgacı yakınlarında iki kıta baği Mordahay oğlu İsa'dan elli altına satın alan Süleyman oğlu İsa, yeni komşusu Yako Yahudi ile yaşanan sınır anlaşmazlığını komşusuna kendi arazisinden bir araba yolu kadar yer bırakarak çözmüş ve bu uzlaşma kadı siciline kaydedilmiştir (KŞS, 3a/54).

Beşyol Ağzı gibi yolların kesiştiği ana geçiş güzergâhlarında bulunan mevkilerin, diğer bölgelere nazaran daha kıymetli olduğu diğer mülk satışlarından daha fazla meblağa alışverişe konu olmasından anlaşılmaktadır. Mesela bu mevkide bir bağ Kale Yahudileri arasında otuz altına (KŞS, 3a/81), yine aynı mevkide tarafların her ikisinin de Müslüman olduğu bir satış işleminde bir bağ kırk beş altına satılmıştır (KŞS, 3b/26). Buna karşılık Çorgana Köyü'nden Laçın oğlu Babaş'ın Kale Yahudilerinden Yoseb Togan'a Balbek Nehri'nde Taşköprü yakınında sattığı bağın değeri ise sadece sekiz kuruştur (KŞS, 17/28).

Bağ ve bahçeler Bahçesaray çevresindeki ekonomik hayatın önemli unsurlarından birini oluşturmakla birlikte, gündelik üretim ve ulaşım faaliyetlerinde hayvanların da belirleyici bir rolü bulunmaktaydı. Çufutkale ile Bahçesaray arasındaki sarp yollar, ulaşımında at, eşek ve öküz gibi binek ve yük hayvanlarının kullanımını zorunlu kılmaktaydı. Bu durum kadı sicillerinde hayvan hırsızlığı ve hayvanlar üzerinde mülkiyet davalarının sıkça görülmesine yol açmaktaydı. Özellikle atlar, ekonomik değerleri bakımından köleler ve gayrimenkullerle rekabet eder durumdaydı. Gayrimüslimlerin at sahibi olmaları konusunda bir sınırlama bulunmamaktaydı. Kale Yahudileri de at sahipliği konusunda Müslüman ahalî ile benzer şekilde tasarruf hakkına sahipti. İyi bir ata sahip olmak, bireyin hem ekonomik hem de sosyal itibarını artırmakta; atın güvenliğini sağlamak, çaldırmamak veya satış sırasında doğru fiyat almak önem arz etmekteydi.

Kırım Hanlığı'nda gayrimüslimlere yönelik genel bir at binme yasağı bulunmamaktaydı. Osmanlı merkezinde ise zaman zaman bu tür kısıtlamalar uygulanmaktaydı. 1690'larda İstanbul

kaymakamı Kalaylı Ahmet Paşa, kefere ve Yahudi taifelerinin şehir içinde atla gezmesini yasaklamış, ayrıca renkli kıyafetler giymelerini ve hamamda nalin kullanmalarını da yasaklayan sert bir ferman çıkarmıştı (Târîh-i Râşid I, 2013, s. 454). Ancak Kırım Hanlığı'nda gayrimüslimlere yönelik böyle sistematik bir yasak uygulanmamıştır. Bu durum, kadı sicilleriyle de desteklenmektedir (KŞS, 23a/56; KŞS, 27/88; KŞS, 31/75). Nitekim Kale Yahudileri'nin at sahibi oldukları, at alıp sattıkları ve ticari faaliyetlerinde kullandıkları pek çok kayıta açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Karaylar, hanlık döneminde diğer tebaa gibi at edinme ve kullanma konusunda önemli bir özgürlüğe sahipti.

Örneğin Bahçesaray'ın Mankuş köyünden Afendike oğlu Bulbek mahkemede Kale'de ikamet eden Avrahim oğlu Azra Yahudi'ye bir doru alaşa atını yedi altın elli akçeye sattığını ve bu bedelin elli akçesini aldığını beyan etmiştir. Azra'nın inkârı üzerine davacı, iddiasını desteklemek üzere iki Yahudi'yi şahit göstermiştir. Şahitlikler doğrultusunda, doru alaşa atın Bulbek tarafından yedi altına Azra'ya satıldığı Bulbek'in alacaklı olduğu tespit edilmiştir (KŞS, 16/78). Bulbek'in davası, Kale Yahudilerinin at sahipliği konusundaki tasarruflarını ve mahkeme aracılığıyla haklarını koruma çabalarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kale Yahudilerine ait kayıp ve çalıntı atlar da sıkça mahkemeye yansımıştır. Örneğin Yusuf oğlu Yako ve Halil oğlu Mustafa arasında görülen dava, mahkemenin görüldüğü tarihten sekiz yıl önce Yako'nun Mustafa'nın babası Halil'den bir doru bir at satın almasıyla ilgilidir. Yako satın aldığı atı Mahmut Çelebi adında bir kimseye satmış, o da atı başka bir kişiye hibe etmiş ve böylece hayvan zaman içinde birkaç el değiştirmiştir. Daha sonra ortaya çıkan hak sahipliği ihtilafında Yako, meselenin vefat eden Halil'in oğluna sorulmasını önermiştir. Mahkeme, şahitlerin beyanlarını değerlendirerek söz konusu atın Halil'in elinde bulunan bir biyeden (yavrulmuş kısarak) doğduğunu teyit etmiştir (KŞS, 04/62). Mahkemeye yansıyan bu ihtilaf, tarafların hak iddialarını mahkeme aracılığıyla güvence altına alındığını göstermektedir. Ayrıca bu tür vakalarda atların hangi atadan doğduğuna dair bilgilerin yer alması atların sahiplerinin tespitinde önemli bir ölçüt olarak kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Atlar yalnızca bir mülkiyet unsuru değil, aynı zamanda ticari değişim aracı olarak da değer görmekteydi. Gözleve Kazası'ndaki bir davada, Çoratay Osman Hanı civarında yaşayan zımmi kuyumcu Mihal, Kale Yahudilerinden Baba Yahudi aracılığıyla Hacı İslam Ağa'nın seyisi Macar Tarhan'a doru bir at vermiş ve karşılığında çeşitli emtia ve mal almıştı. Mihal, mahkeme huzurunda atı Baba Yahudi'ye teslim ettiğini ve artık hayvanla herhangi bir ilgisinin kalmadığını beyan etmiştir. (KŞS, 21/39). Böylece atlarla ilgili vakalarda sık yaşanan olası bir ihtilafa, dolandırıcılığa ya da atı kaybetme ve çaldırma gibi risklere karşı satış kadı huzurunda tescillenmiştir. İlgili hüccet, atların hem mal hem de ticari bir değişim aracı olarak kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Eşekler ise özellikle kısa mesafeli taşımacılıkta ve gündelik üretim faaliyetlerinde yaygın biçimde kullanılmaktaydı. Dayanıklılıkları sebebiyle odun, zahire ve çeşitli yüklerin taşınmasında önemli bir rol üstlenmekteydiler (KŞS, 3a/63). Nitekim Evliya Çelebi, Çufutkale'de su kaynaklarının sınırlı olduğunu ve suyun şehre çoğu zaman eşekler aracılığıyla taşındığını belirtmektedir. Dolayısı ile Kadı sicillerinde eşek alışverişine dair kayıtlar yer almaktadır. Bunlardan birisi Kale Yahudilerinden Boteş oğlu Moşe ile yine Kale'de yaşayan Yasef oğlu Semha arasındaki davadır. Moşe, sağ yanında kuyruğuna yakın yerde kurt ısırığından kaynaklanan bir yarası bulunan eşeğinin bir yıl önce mülkünden çalındığını, daha sonra söz konusu hayvanı Semha'nın elinde gördüğünü ifade ederek mahkemeden durumun araştırılmasını ve hakkının iadesini talep etmiştir. Semha ise mahkemedeki beyanında eşeği başka bir kimseden altı altın yirmi akçeye satın aldığını ve hayvanın Moşe'ye ait olduğunu bilmediğini belirtmiştir. Bunun üzerine mahkeme Moşe'den iddiasını ispat etmesini istemiş; Moşe'nin getirdiği şahitler ve eşeğin üzerindeki ayırt edici yara izi doğrultusunda hayvanın Moşe'ye ait olduğuna dair şahitlik etmişlerdir. Şahitlerin de eşekteki belirgin yara izine tanıklık etmeleri kadının kararını etkilemiş ve eşeğin Semha'dan alınarak Moşe'ye verilmesini sağlamıştır (KŞS, 09/81).

Eşeklerle ilgili mülkiyet ihtilaflarının bir başka örneği ise hayvan ortaklığı ve yavrular üzerindeki hak iddialarıyla ilgilidir. Mahmut Köyü'nden Abdurrahman oğlu Mevlaş ile Mordahay oğlu Semha arasında görülen davada tarafların bir eşek üzerinde ortak oldukları anlaşılmaktadır. Mevlaş, daha sonra söz konusu eşeği ortağı Semha'ya verdiğini, kendisinin ise eşeğin yavrusunu aldığını belirtmiştir. Ancak zamanla çoğalan üç baş hayvanın kaybolduğunu, daha sonra eşeğini yavrularıyla birlikte Semha'nın elinde bulunduğunu ileri sürerek bu hayvanların kendisine ait olduğunu iddia etmiştir. Semha ise kendilerinde kalan eşeğin de yavruladığını Mevlaş'ın aldığı eşeğin yaşı ve nesebi itibarıyla söz konusu hayvanların ona ait olamayacağını savunmuştur. Mahkeme huzurunda dinlenen şahitler Mevlaş'ın

iddiasını destekleyince, kadı bu doğrultuda hüküm vermiştir (KŞS, 3b/2). Bu dava da tıpkı atlarda olduğu gibi eşeklerde de hayvanların yaşı ve hangi hayvandan doğduklarına dair bilginin, hayvan nesebi üzerinden mülkiyet tespitinde dikkate alınan bir ölçüt olduğunu göstermektedir.

Öküzler ise Kırım'da özellikle tarımsal üretim ve ağır yük taşımacılığında kullanılan hayvanlar arasında yer almaktaydı. Bu nedenle öküzler de zaman zaman mülkiyet ve emanet ilişkilerinden doğan ihtilaflara konu olabilmekteydi. Mesela İlya oğlu Yasef ile Köse oğlu Sarkiz arasında görülen bir davada Yasef, yirmi beş kuruş değerindeki iki Boğdan öküzünü emanet olarak Sarkiz'e verdiğini; ancak Sarkiz'in söz konusu hayvanları İnkırman'da on kuruşa sattığını ileri sürerek meselenin mahkemece araştırılmasını talep etmiştir. Mahkeme huzurunda sorgulanan Sarkiz, öküzleri on kuruşa sattığını kabul etmiştir (KŞS,11/16). Bunun üzerine Sarkiz ayrı bir başvuruda bulunarak öküzleri sattıktan sonra elde ettiği parayı yine Yasef isimli başka bir Yahudi aracılığıyla öküzlerin sahibi olan Yasef'e teslim ettiğini iddia etmiş, ancak Yasef bu durumu inkâr etmiştir. Tarafların iddiaları üzerine mahkeme şahitlerin beyanlarına başvurmuştur (KŞS,11/16).

4. Kölelik ve Köle Sahipliği

Kırım Hanlığı'nda kölelik, yalnızca savaş esirliğine dayalı bir pratik değil, ekonomik dolaşımın, emek rejiminin ve hane örgütlenmesinin temel unsurlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanlık coğrafyasında köleler üretim, hizmet ve ticaret alanlarında aktif biçimde kullanılmış; alım-satım, miras, borç ve diyet gibi hukukî süreçlerin düzenli unsurları hâline gelmiştir. Bu bağlamda kölelik, marjinal ya da istisnai bir kurum değil, toplumun genel işleyişine içkin bir yapıdır.

Çufutkale'de Karay topluluğu da bu yapının dışında değildir. Siciller, Kale Yahudilerinin köle edinme, satma, azat etme, mükâtebe yapma, dava konusu etme ve miras yoluyla köle devralma gibi tüm süreçlere Müslüman tebaa ile aynı hukukî zemin üzerinde katıldığını göstermektedir. İncelenen örneklerde, köleliğe ilişkin uygulamalarda dinî aidiyete dayalı belirgin bir farklılaşma tespit edilmemektedir. Bu durum, makalenin temel meselesi olan "kale" kimliğinin gündelik pratiklerde nasıl işlediği sorusu açısından önemlidir: Çufutkale, hukukî ve ekonomik işleyiş bakımından hanlık düzeniyle bütünleşmiş bir yerleşimdir.

Bu genel çerçeveye içerisinde mükâtebe kayıtları özel bir yer tutmaktadır. Mükâtebe, efendi ile köle arasında yapılan ve belirli bir süre hizmet veya belirli bir bedel karşılığında hürriyeti öngören bağlayıcı bir sözleşmedir (Sahillioğlu, 1979-1980, s. 76). Bu anlaşmalar genellikle belirli süre hizmet etmek, başka bir yerde çalışarak özgürlüğünü satın almak ya da evsafi ve çeşidi belirlenmiş maldan belirli miktarda üretmek üzerine yapılırdı. Balıkesir gibi iş imkânı az olan yerlerde belirli süre hizmet etmek geçerliyken (Güneş Yağcı, 2007, s. 113-117) İstanbul gibi büyük şehirlerde hem çalışarak belli bir meblağı ödemek hem de belli süre hizmet seçenekleri bulunmaktaydı. Bursa'da ise belirli miktarda ipek dokunması mükâtebe anlaşmalarının temelini oluşturmaktaydı (Sahillioğlu, 1980, s. 181-182). Kırım toplumunda bu sözleşmeler köle için hürriyete kavuşma yolunu açan bir süreç olarak önemli bir yer tutmaktaydı. Efendi, kölesiyle "mükâtebe" adı verilen bir sözleşme düzenleyerek hizmetini uzun vadeli güvence altına almakta; köle ise sözleşmede belirtilen yükümlülükleri -genellikle belirli süre hizmet veya belirli işleri yerine getirme- tamamladıktan sonra azat edilme hakkı kazanmaktaydı. Bazı durumlarda köle, hizmet yükümlülüğü yerine belirli bir miktar para ödeyerek de hürriyetini satın alabilmekteydi. Bu uygulama yalnızca Müslümanlar arasında değil, Karaylar ve diğer gayrimüslim topluluklar arasında da yaygın biçimde görülmekte olup, onların da mükâtebe yoluyla köle çalıştırdığı pek çok kadı sicillerinde belgelenmiştir.

Mükâtebe sözleşmeleri, İslam hukuku çerçevesinde güçlü bir bağlayıcılığa sahip olup tek taraflı olarak feshedilememekte ve efendinin ölümü halinde bile geçerliliğini korumaktaydı. Kadı sicillerinde bu tür anlaşmalar genellikle belli bir süre hizmet veya çeşitli yükümlülükler üzerinden kaydedilmekteydi (Fendoğlu, 1996, s. 216-217). Örneğin Kale Yahudilerinden İsak oğlu Selman, Macar asıllı Yani isimli kölesiyle yaptığı mükâtebe sözleşmesini mahkemeye tescil ettirmiş; kölenin on beş yıl istihdam edildikten sonra azat edileceği hükme bağlanmıştır (Vatansever, 2018, s. 200; KŞS, 19/50). Benzer şekilde 1647 yılının sonlarında Sarak adlı Kale Yahudisi, Boğdan asıllı Eyvane isimli cariyesini beş yıl hizmet şartıyla azat edeceğini taahhüt etmiş ve sözleşme, cariyenin talebiyle mahkemece kayda geçirilmiştir (KŞS, 3a/88). Mordahay oğlu Azra'nın Boğdan asıllı ve yine Boğdan isimli kölesini on yıl hizmet karşılığında azat edeceğinin beyanı da aynı çerçevede değerlendirilmelidir (KŞS, 16/35).

Bu örnekler iki hususu ortaya koymaktadır. Birincisi, Kale Yahudileri şer'î mahkemeyi sözleşmenin güvence altına alındığı kurumsal bir alan olarak kullanmaktadır. İkincisi, mükâtebe köle

açısından da başvurulabilir bir hukuki statü yaratmaktadır. Nitekim mükâtebe sözleşmesinin ihlali durumunda da mahkeme devreye girmektedir. Bahçesaray'ın Maryem Köyü sakinlerinden Toktamış oğlu Derviş zimminin Savke isimli Rus asıllı kazağı, efendisi hayatta ve sağlıklı iken yapmış oldukları sekiz yıllık mükâtebe sözleşmesinin beşinci yılında efendisinin ölümü üzerine efendinin karısı tarafından Kale Yahudilerinden Beraha'ya altmış kuruşa satılmıştır. Savke'nin davasına yine Maryem köyünden Yuri oğlu Papas Yaraskeve ve Bahtar oğlu Bektimur isimli gayri Müslimlerin şahitlik etmesiyle kitabetin kabulü ve satışın iptali sağlanmıştır (KŞS, 20/84). Benzer şekilde Kale Yahudilerinden Boteşoğlu Moşe'nin Rus asıllı Hristiyan kazağı (erkek köle) Paçke ile yaptığı on dört yıllık mükâtebe sözleşmesi daha sonra tedbir-i mutlak'a çevrilmiş ancak Moşe'nin ölümünden sonra kölenin azadı gerçekleştirilmeyip varisleri tarafından altı yıl daha hizmet etmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Şahitler aracılığıyla Paçke'nin özgürlüğü hükmen sağlanmıştır (KŞS, 22/38-39).

Mükâtebe dışındaki azat işlemleri de mevcuttur. Avrahim kızı Haneke Yahudiye'nin cariyesi Estanke'yi karşılıksız azat ederek vekili Mordahay oğlu Şolme aracılığıyla kadıya tescil ettirmesi ve Yasef oğlu Yofda'nın Rus asıllı kölesi Avasil'i azat etmesi (KŞS, 16/86), Kale Yahudilerinin kölelik kurumunu yalnızca ekonomik bir araç olarak değil, aynı zamanda köleleri resmi olarak özgür bırakma uygulamaları, yani manumisyon pratikleri çerçevesinde de işlettiklerini göstermektedir. Kölenin efendisi tarafından özgür bırakılması ve hürriyetin şer'î mahkeme kaydıyla güvence altına alınması süreci, Müslüman tebaa ile benzer bir azat kültürünün varlığına işaret etmektedir.

Kölenin kusur üzerinden mal statüsü de kayıtlarda açık biçimde izlenebilmektedir. İstanbullu Yahudi tabip Harun'un Rus asıllı bakire devkeyi (genç kız köle) Kale Yahudilerinden İsak ve Yasef'ten doksan dokuz esediye satın aldıktan sonra sağ elindeki kusur nedeniyle iade etmeye çalışması buna dair bir örnektir. Nihayetinde Harun'un talebi bilirkşi incelemesi sonucunda haklı görülerek satış iptal edilmiştir (KŞS, 20/22). Abdullah oğlu Malay ve Kala Yahudilerinden İsak oğlu Yako arasında yaşanan iki ayağı total bir cariyeye üzerine mülkiyet iddiası da (KŞS, 3a/86) benzer bir çerçeve sunmaktadır. İlgili davalarda köleler, ayıp hükümlerine tabi bir mülkiyet unsuru olarak ele alınmıştır.

Kaçak, kayıp veya çalıntı kölelere dair davalar Müslümanlarla Kale Yahudileri arasındaki ekonomik iç içeliğin en belirgin kanıtları arasında yer almaktadır. Hüseyin Halife oğlu Abdülbaki'nin mahkemeye başvurusunda bir yıl önce kaybolan kölesi Kılıç'ın Kale Yahudilerinden Yofda oğlu İlya'da bulunması ve yemin süreci (KŞS, 16/74), Kaleli Moşe oğlu Yasef'in kaçan kölesini Karakurt Kazası'na bağlı Tuzla Köyü'nde sakin Müslüman Yunus oğlu Yakup Bay'da bulmasına rağmen şahitler nedeniyle iddiasının reddedilmesi (KŞS, 21/21) ve Devletgeldi adlı kazak kölenin miras taksimi sonrasında ihtilafa konu olması (Özen, 2025, s. 314) bu etkileşimi açık biçimde göstermektedir. Nitekim Devletgeldi'nin, Kaçı Kazası Şeyh Köyü'nden el-Hac Mehmet'in onu Kaleli İlya Yahudi'den satın aldığını ileri sürmesi üzerine açılan davada, kölenin daha önce farklı bir elden çıkmış olması ihtilafın merkezini oluşturmuştur.

Son olarak, şiddet ve ölüm vakaları köleliğin yalnızca ekonomik değil, cezaî ve kovuşturma gerektiren işlem olması kriminal boyutunu da ortaya koymaktadır. Yahudi kalesi sakinlerinden Avrahim oğlu İsak'ın Ağaç Köprü civarında kendi bağının içinde direğe asılı halde bulunan saçlı sakalı ak pir-i fani bir kazak vakası bu bağlamda dikkat çekicidir. Mahkeme hemen keşif için dört erkek ve cem-i gafir ve cem-i kesir olarak ifade edilen çevrenin ileri gelenlerini görevlendirmiştir. Olay yerinde yapılan keşif sonucunda İsak'ın ifadesini doğrulamışlardır (KŞS, 16/79). Cesedin bulunma biçimi ve kayıtların ifadesi, kazak kölenin kendi iradesiyle mi yoksa başkalarının müdahalesiyle mi hayatını kaybettiği sorusunu belirsiz bırakmaktadır. Buna benzer bir başka vakada ise Kale Yahudilerinden Mordahay oğlu Yako, Sivri Köyü sakinlerinden Mustafa oğlu Sefer Ali ile Sefer oğlu Ölmez gayrimüslimlerin Moskof asıllı İvan isimli, kırk altın kıymetindeki kazak kölesini dövdüklerini ve kölenin bu darp neticesinde "mürd" olduğunu ileri sürmüştür. Yako, bu nedenle kölesinin kıymetinin kendisine ödenmesini talep etmiştir. Ancak davalılar söz konusu iddiayı reddetmiş davacının da iddiasını destekleyecek doğrudan bir şahidinin bulunmadığı kayda geçirilmiştir (KŞS, 21/32). Kale Yahudileri, diğer zimmiler ve Müslüman köy sakinlerinin taraf olduğu ihtilaflı cinayet vakasında davacının iddiasını destekleyecek şahidin bulunmaması davanın seyrini belirlemiştir. Zira kadı mahkemelerinde davaların ispatında şahitliğin belirleyici rolünden dolayı tanık beyanlarıyla desteklenmediği takdirde vakaların hükme bağlanması oldukça güçtür.

Birkaç ay sonra aynı kölenin ölümü bu kez başka bir dava ile yeniden mahkemeye taşınmıştır. Kale Yahudilerinden Mordahay oğlu Yako, Sivri (Şuri?) Köyü sakinlerinden Yano oğlu Yorgi'ye karşı, Moskof asıllı İvan isimli kırk altın kıymetindeki aynı kazak kölesinin öldürülmesi nedeniyle diyet

talebinde bulunmuştur. Sicil kaydına göre Yorgi suçlamayı reddetmiş, davacının iddiasını destekleyecek bir tanık bulunmamıştır. Bu nedenle dava ispat edilememiş ve Yorgi'nin beraatına hükmedilmiştir (KŞS, 21/21). Aynı kölenin ölümü üzerine kısa aralıklarla birden fazla dava açılmış olması olayın taraflar arasında süregelen bir ihtilafa konu olduğunu düşündürmektedir. Bir başka davada, Alya isimli Yahudi'nin Nekte adlı kazak kölesi, eşikle odun taşıırken Azra isimli Yahudi'nin küçük çocuğunun ölümüne yol açmıştır. Dava doğrudan kölenin sahibine yöneltilmiştir. Yasef oğlu, kazağı azat ettiğini ve artık tasarrufu altında bulunmadığını beyan etmiştir. Diyet meselesinin Kırım Giray Sultan'a kadar arz edildiği anlaşılmaktadır (KŞS, 3a/63). Olay sekiz yıl öncesine ait olup, şikâyet edenler dört beş kişilik Kale Yahudisi topluluğudur. Nekte adlı kölenin vakasına göre, kölelerin işledikleri suçlardan doğabilecek diyet ödemelerinde öncelikle kölenin sahibi sorumludur. Yani diyeti kölenin sahibi ödemekle yükümlüdür. Fakat burada kölenin sahibi kölenin artık kendisine ait olmadığını beyan ederek diyeti ödemek istememiştir. O zaman davacı konuyu Han'a arz ederek çözüm yolu aranmaya çalışmıştır. Fakat mahkeme kaydından hanın kararının ne olduğuna dair bilgiye ulaşmak mümkün değildir.

Bütün bu kayıtlar birlikte değerlendirildiğinde, Kale Yahudilerinin kölelik pratiğinde Müslüman toplumdan ayrılan özel bir model geliştirdiklerine dair somut bir bulguya ulaşılamamakta, bunun ötesinde, böyle bir farklılaşmanın hukuki ya da toplumsal olarak mümkün olup olmadığı mevcut verilerle saptanamamaktadır. Kölelik, Çufutkale toplumunda da hanlık genelinde olduğu gibi ekonomik bir araç, hukukî bir statü ve gündelik hayatın olağan bir unsuru olarak işlemektedir. Dolayısıyla "Kale Yahudisi" kimliği, kölelik kurumunda ayrışma üretmemekte; aksine hanlık hukuk düzenine tam entegrasyon sergilemektedir. Bu durum, Çufutkale'nin kapalı ve içe dönük bir cemaat alanı değil, Kırım Hanlığı'nın genel sosyo-hukukî yapısına eklemlenmiş bir yerleşim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

5. Vergi Düzeni, Darphane Faaliyetleri ve Borç İlişkileri

Kırım Hanlığı döneminde, Karaylar da dâhil olmak üzere gayrimüslim topluluklardan çeşitli vergiler alınması genel bir uygulamaydı. Hanlığın merkezinde yaşayan Yaşlav kabilesi, nüfusça kalabalık ve etkili bir grup olarak Bahçesaray ile Eski Yurt (Çufutkale) çevresinde güçlü bir varlığa sahipti. Bu kabile, hanın özel izniyle Çufutkale Yahudilerinden (büyük ölçüde Karaylar olmalı) vergi toplama yetkisine sahip olmuştur (Aktaş, 2025, s. 134-135). Kudalak Yaşlav beyleri, Kir şehrinin (Çufutkale) eski hâkimleri olarak, yalnızca kendi tebaalarından değil, şehirde ikamet eden tüm sakinlerden aynı ve nakdî vergiler tahsil etmekteydi. Bu vergiler, Kırım Hanı Bahadır Giray'ın 1637 tarihli bir beratla Yaşlav beyi Cantemir Bey'e tanıdığı imtiyazlar çerçevesinde ayrıntılı biçimde düzenlenmiş olup; sığır, sebze ve sair gıda maddeleri, şarap, bölünmez nitelikteki mülkler ile evlilikler üzerinden alınan çeşitli yükümlülükleri kapsamaktaydı (Laşkov, 1889, s. 105). Bu uygulama, Karayların vergi yükümlülüğünü sürdürürken, hanlık idaresinin yerel kabileler aracılığıyla nüfuzunu pekiştirme ve bölgedeki güç dengelerini kontrol etme stratejisini yansıtmaya açıktır.

Mengli Giray Han ve Saadet Giray Han tarafından 1723 tarihli bir başka yarıktta, Yaşlav Beyliği "akrabalık içinde yaşça en büyük olan" sıfatıyla Şahan Mirza Bey'e tevcih edilmiştir. Söz konusu belgede, Şahan Mirza Bey'in tebaasını eski usuller çerçevesinde idare etmesi, tasarrufunda bulundurması ve müteakip haraçları toplaması hükme bağlanmıştır. Bu kapsamda belirlenen vergiler; kesilen her bir sığırdan 6 akçe, koyun veya keçiden 1 akçe, getirilen keten ürünü için her yükten 1 akçe, iki dingilli arabadan 4 akçe, her bir şarap fıçısından 15 akçe ve Kefe'ye kereste ile ticari mal taşıyan her bir macar araba için 2 akçe olarak sıralanmıştır. Ayrıca Alma veya Balbek'ten hanın şehir, kasaba ve köylerine sevk edilen tam bir şarap fıçısından 100 akçe, her bir gayrimüslim evliliğinden bir batman bal, Alma ve Kaçı bağlarından Çufutkale'ye ulaştırılan şarap için her bir fıçıdan 15 akçe ve satış amacıyla üzüm taşıyan her bir arabadan 7 akçe tahsil edilmesi tayin edilmiştir (Laşkov, 1889, s. 105; Soysal, 1974, s. 18). Bu vergi düzeni, Kırım Hanlığı'nda gayrimüslimlerden cizye/haraç adı altında kişi başına vergi alınması uygulamasıyla paralellik arz etmektedir.

Cizye uygulaması, yalnızca Bahçesaray ile sınırlı kalmamış, hanlığın diğer şehirlerinde de sistematik biçimde yürütülmüştür. Han, zaman zaman haraççı veya cizyedar olarak adlandırılan görevliler atayarak tüm gayrimüslimlerin tespit edilmesini ve vergilerinin düzenli toplanmasını sağlamıştır. 1676 tarihli bir tezkerede Recep Çelebi'nin cizyedar olarak görevlendirildiği ve Bahçesaray, Karasu, Kefe, Gözleve, Akmescit ile Balıklava'daki yerli ve misafir zimmîlerden adet-i kanun üzere ödenmesi gereken cizyeleri toplama yetkisi verildiği açıkça belirtilmiştir. Bu emirde, kimsenin Recep Çelebi'ye engel olmaması özellikle vurgulanmıştır (KŞS,15/7). Cizye uygulaması Rum, Ermeni ve

Yahudi/Karay topluluklarını kapsarken, Çingene ve Çerkesler (muhtemelen Müslüman olanlar) bu vergiden muaf tutulmuştur.

Cizye/haraç vergisini ödeyen zimmiler, dini ve hukuki güvenliklerinin yanı sıra can ve mal emniyetlerini de garanti altına alıyordu; ayrıca askerlik hizmetiyle yükümlü değillerdi (İnalçık, 1993, s. 45-48). Hanlık, bu vergiyi tahsil etmek amacıyla seçtiği görevliler aracılığıyla reayadan toplattırmaktaydı. Örneğin, 1683-1684 yılında yerleşik ve göçebe reayanın cizyelerini toplamak üzere bezirgân Moşe görevlendirilmişti. Kadıya yazılan fermanla, Moşe'nin cizye hesabını tutacağı vurgulanmış, ödemekten kaçınabileceklerin olabileceği uyarısı yapılmış ve Karasu kadısından gerekli müdahaleleri yapması istenmiştir. Fermana, kadının cizyesini vermek istemeyen reayadan alıp Moşe'ye teslim etmesi de özellikle emredilmiştir. Her ne kadar ferman ve belgelerde miktara dair detay bulunmasa da cizye veren reayaya “Cemaat başı” ve “Kethüda” atanmasına dair kayıtlar mevcuttur. Bu atamalarda, reayanın atanan şahsın sözünden çıkmaması gerektiği özellikle vurgulanmıştır (Kavak, 2014, s. 264).

Cizye toplama sistemi Hanlığın ekonomik disiplini sağlarken, darphaneler ise bu mali düzenin fiziksel ve kurumsal bir görünümünü sunmaktaydı; Çufutkale ve Bahçesaray örnekleri, bu sürecin hem merkezî hem de yerel düzeyde nasıl işlediğini ortaya koymaktadır. Hanlık döneminde yerel paralar, hanlığın kendi darphanelerinde basılmaktaydı. İlk darphane Kırk Yer'de kurulmuştur (Öztürk, 2025, s.123-126), ancak siyasi merkez Bahçesaray'a taşınınca Çufutkale'deki bu tesis kapanmıştır. Çufutkale'de, Hacı Giray Han, I. Mehmet Giray, I. Sahip Giray ve I. Devlet Giray dönemlerine ait paralar darp edilmiştir. Daha sonraki yıllarda Eski Kırım ve Gözleve'de yeni darphaneler açılmış ancak 1644'ten itibaren para basımı yalnızca Bahçesaray darphanesinde yapılarak merkezileştirilmiştir. III. İslâm Giray (1644-1654), sikkesini Bahçesaray darphanesinde bastıran ilk handır (Ağat, 1968, s. 22; Karatay, 1991, s. 482).

Yahudilerin özellikle Karayların darphane faaliyetleriyle ilişkisi, hanlık ekonomisindeki ağırlıklarını belgeler niteliktedir. 1612 tarihli bir kayıta, darphanenin Çufutkale'den Gözleve'ye nakledildiği ve bu işlemle görevlendirilen kişinin bir Yako oğlu Harun isimli bir Yahudi olduğu belirtilmektedir. Darphane kâtibi ise Mehmet Çelebi isimli kişidir. Benzer biçimde, 1671 yılına ait başka bir belgede darphane eminliği görevini yine Beraha oğlu Santon adında bir Yahudi'nin üstlendiği görülmektedir. Bu örnekler, Kırım Hanlığı'nda ekonomik ağların ve özellikle para politikalarının önemli ölçüde Karayların kontrolünde olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer bir durum Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyılda İstanbul, Edirne ve Gelibolu darphanelerinin çoğunlukla Yahudiler tarafından işletilmesinde de gözlemlenebilir (KŞS, 01/16; KŞS, 14/42; Yaşa, 2021, s. 145).

Kırım hanları ve Kalgay sultanlar sefer masraflarının karşılanması veya hanlık yönetiminin finansal ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla zaman zaman iç borçlanma yoluna giderlerdi. Gayrimüslimler özellikle Yahudi tüccarlar ilk başvurulacak kişiler olurdu (Aktaş, 2024, s. 72-74). Bu bağlamda özellikle Kırım Karayları yalnızca para basımıyla sınırlı kalmamış, hanlığın genel finansmanında da kritik roller üstlenmiştir. Örneğin 1701 yılında han, kethüdası Şahin Ağa aracılığıyla Karay topluluğundan Moşe adlı bir kişiden borç para almıştır (Doğan, 2022, s. 133). Bu ekonomik ayrıcalıklar, Karayların Çufutkale'deki konumunu pekiştiren daha erken dönem belgelerle de desteklenmektedir. 1638 tarihli yarlık suretinde, han tarafından Azra isimli Yahudi'ye Kale'de (Çufut-Kale) bir arazi ihsan edildiği kaydedilmiştir (KŞS, 13/55). Bu tür hanlık fermanları, Karayların darphane yönetimi ve finansal faaliyetlerdeki kritik rolleriyle birlikte kale içindeki mülkiyet haklarını somut bir biçimde belgelemektedir.

Hanlar ve kalgayların yanı sıra Nureddin sultan gibi hanedan mensuplarının da Yahudilerle borç ilişkilerine girdikleri görülmektedir. Nitekim Rumeli'de ikamet eden eski Nureddin sultanlardan Safa Giray'ın, Yako oğlu Baba Yahudi'ye olan 300 esedi kurşuluk borcuna karşılık, kendisine ait bir çayırı devrettiği anlaşılmaktadır. Baba Yahudi söz konusu mülkü borç karşılığında kabul etmiş ve bedelin tahsiliyle birlikte mülk teslimi gerçekleşmiştir (KŞS, 23b/136).

Çufutkale Karay cemaati, diğer gayri Müslimlerden daha farklı şartlar altında yaşıyordu ve Hristiyan tebaaya tanınmayan birçok özel hak ve imtiyazdan yararlanıyordu. Birçok Kırım vergisinden muaf tutuldukları gibi şehirlerine “sahip olma” ve mahallî işleyişe dış müdahalenin sınırlandığı bir statüye de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu imtiyazların menşei belli tespit edilememektedir. Karay cemaati ise bu imtiyazları geçmişte atalarının bir Uluhane'yi (bir Tatar hanının ilk eşi) ölümcül bir hastalıktan kurtardığına dair bir rivayetle açıklamaktadır. Bu iyiliğe karşılık olarak kendilerine kale

ile birçok önemli mali ve hukukî imtiyazlar bahşetmiştir (Fisher, 1978 s. 34). Karay tarihçileri de benzer görüşleri paylaşmakta; Çufutkale toplumunun yalnızca siyasî bir birim olarak tanınmakla kalmayıp, aynı zamanda geniş hukukî imtiyazlara ve iç idare bakımından özerkliğe sahip olduğunu ifade etmektedirler (Şapşal, 2024, s. 668).

6. Aile Hukuku ve Tereke

Aile hukuku, evlilik, boşanma, nafaka, velayet, miras ve vekâlet gibi bireyler arası ilişkileri düzenleyen temel bir hukuk alanıdır. Kadı sicilleri bağlamında bu alan, yalnızca evlilik ve boşanma gibi temel meseleleri değil, aile üyelerinin ekonomik ve sosyal statülerinin korunmasını da kapsamaktadır. Nafaka talepleri eş ve çocukların geçim hakkını güvence altına alırken, vekâlet uygulamaları kadın ve çocukların mahkemeye bizzat gelmeksizin haklarını savunabilmesine olanak tanımaktaydı. Miras ve tereke işlemleri ise vefat eden kişinin mal varlığının tasnifini ve mirasçılar arasında paylaşımını kapsamaktaydı. Tereke ile aile hukuku arasındaki ilişki aile üyelerinin ekonomik güvenliğinin temini bakımından önem taşımaktadır. Zira tereke, yalnızca mal ve mülkün paylaşımını değil, borç ve alacakların tasfiyesini de kapsayarak aile fertlerinin menfaatlerini korumaktadır. Bu yönüyle kadı sicilleri, Kale Yahudileri gibi topluluklarda söz konusu hukuki alanın pratikteki işleyişini ve gündelik yaşamla ekonomik ilişkiler üzerindeki etkisini yansıtmaktadır.

Kale Yahudilerinin şer'i mahkemeye müracaatları, yalnızca boşanma veya evlilik içi anlaşmazlıklarla sınırlı kalmamıştır. Kocanın kaybolması ya da haneyi terk etmesi durumunda eş ve çocukların geçiminin temini, aile üyelerinin haklarının korunması ve miras işlemlerinin yürütülmesi gibi meseleler de bu başvuruların temel gerekçeleri arasında yer almaktaydı. Nitekim Kale Köyü'nden (Çufutkale) kaybolan Yako isimli Yahudi'nin eşi ile çocukları için hükmedilen kırk dört kuruş altmış akçelik nafaka, yine Kale'den vasi tayin edilen İshak adlı Yahudi'ye teslim edilmiştir (KŞS, 17/77).

Benzer bir durumda Kale cemaatinden Yako kızı Havva, küçük çocuğu Davit kızı Saadet'in nafakasını talep etmek üzere kocası Beraha oğlu Yasef'i vekil tayin etmiştir. Kızın babası Davit'in kayıp olması nedeniyle nafaka ve kisvesinin bulunmadığı belirtilerek mahkeme tarafından nafakanın takdir edilmesi talep edilmiştir. Bu doğrultuda bilirkişiler, küçük kıza günlük üç sim han-ı cedît (Kırım'da tahta çıkan her yeni han adına basılan gümüş para) takdir etmiş ve ayrıca borçlanmaya da izin verilmiştir; Böylece yapılan harcamaların kayıp baba Davit'e rücu etmesi kararlaştırılmıştır (KŞS, 16/70). Bir başka dava kaydı miras paylaşımı üzerinedir. Kale'de ikamet eden Bikçe adlı kadına ait tereke kaydı, Kale Yahudilerinin gündelik yaşamı ve maddi kültürüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Toplam değeri yaklaşık 157,5 kuruş olan bu tereke, çok büyük bir servete işaret etmese de orta halli bir hane ekonomisini yansıtmaktadır. Terekenin en dikkat çekici kısmını altın ziynet eşyaları oluşturmaktadır. Dumak, mazkab, sakaldırak, kaşbasdırıp gibi kıymetli işlemeli ve altın takıların yanı sıra beş adet altın yüzük ve altın sarağı (sarık) gibi eşyalar, hanede hatırı sayılır bir ziynet birikiminin bulunduğu işaret eder. Bu durum, Karay kadınlarının kişisel ziynet eşyalarının aile serveti içinde önemli bir yer tuttuğunu düşündürmektedir.

Ziynet eşyalarının yanı sıra tereke içerisinde gümüş ve bakırdan yapılmış gündelik kullanım eşyaları da yer almaktadır. Gümüş düğmeler, bir gümüş kutu ve kadeh ile birlikte yirmi bir vukiyye bakır eşya, hane içinde kullanılan mutfak ve ev eşyalarının da kayda geçirildiğini göstermektedir. Bunun yanında kilimler, sandıklar, minderler, yastıklar ve döşekler gibi ev eşyaları, hanenin döşeme düzeni hakkında fikir vermektedir. Terekenin önemli bir bölümünü ise tekstil ve giyim eşyaları oluşturmaktadır. Nakışlı gömlekler, çarşaf, atlas kumaşlar, kaftanlar ve incili kürk gibi kalemler, giyim ve ev tekstilinde nakışlı ve renkli kumaşların tercih edildiğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, Kale Yahudileri arasında giyim kuşam ve ev döşemesinde belirli bir estetik anlayışın ve maddi imkânın bulunduğu ortaya koymaktadır. Terekede ayrıca Bikçe'nin malvarlığının oğlu İsak ve kızı Devlet'e intikal ettiği belirtilmektedir. Ancak kız ve erkek çocuklarına ne oranda bir taksim yapıldığına dair bir veri bulunmamaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde bu tereke, büyük arazi veya yüksek miktarda nakit içermemekle birlikte, ziynet eşyaları ve ev tekstiline dayanan birikimiyle Kale Yahudileri arasında orta düzey bir refahı yansıtan bir hane profilini ortaya koymaktadır (KŞS, 16/65).

Kale Yahudilerinden Davit'e ait ve mirası kızı Saadet ile erkek kardeşi Aşveli'ye intikal eden tereke kaydı, cemaat içinde daha yüksek bir maddi birikime işaret etmektedir. Toplam değeri 200 haseneyi aşan bu tereke, Bikçe örneğine kıyasla daha geniş ve çeşitli bir mal varlığına sahiptir. Terekede iki bab çatma hane ve bağ yeri gibi taşınmazların yanı sıra, çok sayıda tekstil ürünü, giyim eşyası ve ev içi kullanım malzemesi yer almaktadır. Özellikle çok sayıda kaftan, kürk, atlas ve bogasi kumaşlardan

yapılmış giysiler ile nakışlı halılar ve bohçalar, hanede belirli bir zenginlik düzeyine ve tüketim çeşitliliğine işaret etmektedir. Bunun yanında gümüş, inci ve bakır eşyaların varlığı ile birlikte yüksek miktarda tekstil ve döşeme unsuru (minder, yastık, döşek, kilim vb.), hane içi donanımın oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir (KŞS,17/13,12). Bu çeşitlilik, yalnızca temel ihtiyaçların karşılandığı bir hane yapısından ziyade, konfor ve gösteriş unsurlarının da önem kazandığı bir yaşam biçimini yansıtmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde bu tereke, Kale Yahudileri arasında orta halli bir birikimi aşan, daha varlıklı ve tüketim kapasitesi yüksek bir hane profilini ortaya koymaktadır.

Kale Yahudilerine ait bir başka tereke kaydı ise farklı bir mal kompozisyonuna işaret etmektedir. Söz konusu kayıta çatma bir hane, bağ yeri, Hannan adlı cariyeye, kürkler ve çeşitli ev eşyaları yer almaktadır. Yirmi altın değerindeki cariyeye, terekenin en dikkat çekici kalemlerinden birini oluşturmakta; bununla birlikte diğer unsurlarla birlikte daha dengeli bir mal dağılımı ortaya çıkmaktadır. Miski kürk ve küçük kürk gibi eşyalar ise hanenin belirli bir tüketim düzeyine işaret etmektedir. Mirasın, Şebte adlı tek erkek evlada intikal etmesi, terekenin parçalanmadan tek elde toplanmasını sağlamıştır. Ayrıca kaydın iki farklı tarihte tekrar edilmesine rağmen kalemlerin büyük ölçüde aynı kalması, buna karşılık toplam değer in ikinci kayıta 44,5 altın olarak verilmesi, tereke tespitinin yeniden değerlendirmeye açık bir süreç olduğunu göstermektedir (KŞS, 16/14; KŞS, 16/26).

Buna benzer bir başka tereke kaydı, mirasın tasfiyesi ve paylaşılması sürecine dair önemli ayrıntılar sunmaktadır. Kale sakinlerinden Avrahim oğlu İlya'nın vefatı üzerine, kızları Senike, Arzu ve Peçe, kardeşi Yasef'i mahkemeye getirmiştir. Kayda göre İlya'nın terekesi içerisinde Anderi adında kırk altın kıymetinde bir kazak köle, beş altın değerinde bir alaşa (at), iki yorgan, köhne çuka ve bir döşek bulunmakta olup toplam değer elli bir altına ulaşmaktadır. Bu dağılımda özellikle kazak kölenin terekenin büyük kısmını oluşturması dikkat çekmektedir. Kayıta Yasef'in söz konusu terekeyi elli bir altın karşılığında sattığı ve kızların her birine düşen dokuzar kuruş kırk beş akçelik hisselerin Yasef'in zimmetinde borç olarak sabit olduğu anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra kızların kendi hisselerini Yasef'e hibe ederek onu ibra ettikleri ve haklarından feragat ettikleri görülmektedir. Paylaşım da eş ve kızlara benzer miktarlarda pay verilmiş olmakla birlikte, kalan kısmın erkek kardeşe intikal etmesi, mirasın şer'î kurallar çerçevesinde hiyerarşik biçimde dağıtıldığına işaret etmektedir (KŞS, 16/75).

Kale Yahudilerine dair bir başka kayıt, tereke işlemleri ile borç ilişkilerinin kadı mahkemesi aracılığıyla nasıl düzenlendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kayıta Sülek oğlu Yoseb'in, merhum el-Hac Osman'ın yetimlerine ait nakit varlıktan yüz yirmi kuruş borç aldığını ve bu borcun ödenmesi gereken bir deyn olduğunu mahkeme huzurunda gönüllü olarak ikrar ettiği görülmektedir (KŞS, 3b/45). Borcun, Kayabeg kızı Alemşah Bikeç aracılığıyla şer'î muamele ile alınmış olması, tereke varlığının mahkeme gözetiminde işletildiğini ve işlemlerin hukuki bir çerçe ve içinde yürütüldüğünü göstermektedir.

Bu kayıt, terekenin yalnızca vefat eden kişinin mal varlığının mirasçılar arasında paylaşımını değil, aynı zamanda terekeye bağlı alacak ve borçların da takip edildiğini ortaya koymaktadır. Özellikle "eytâmın nukûdu" ifadesi, merhumun çocuklarına ait malın korunmasına yönelik bir hassasiyet bulunduğunu göstermektedir. Yetimlere ait paranın borç olarak verilmesi ve bu borcun mahkeme huzurunda ikrar edilerek kayda geçirilmesi, söz konusu varlığın güvence altına alınmasını sağlamaktadır.

Bu yönüyle kayıt, aile hukuku ile tereke işlemlerinin birbirinden ayrılmaz biçimde işlediğini göstermektedir. Kadı mahkemesi yalnızca miras paylaşımının yapıldığı bir merci değil, aynı zamanda yetimlerin mal varlığının korunması ve borç ilişkilerinin resmîleştirilmesi yoluyla aile fertlerinin haklarının güvence altına alındığı bir hukuki zemin işlevi görmektedir. Kale Yahudilerine ait bu tür kayıtlar, gayrimüslim cemaatlerin de tereke ve aile hukukuna ilişkin meselelerde şer'î mahkemeyi etkin biçimde kullandığını ortaya koymaktadır. Nitekim bu örnekte görüldüğü üzere, Kale Yahudilerinden bir kişinin Müslüman bir şahsın terekesine bağlı yetim malından borç alabilmesi, farklı dinî gruplar arasında bu tür mali işlemlerin şer'î mahkeme aracılığıyla gerçekleştirilebildiğini göstermektedir.

Kırım Karaylarının büyük ölçüde esnaflıkla iştigal etmeleri nedeniyle, bireylerin servet düzeyleri arasında -istisnalar dışında- belirgin farklar bulunmamaktaydı. Bununla birlikte, 1730'lardan itibaren servet dağılımındaki farklılaşmanın arttığı; 1778'de Kırım'ın Osmanlı'dan ayrılmasıyla derinleşen ekonomik krizin, diğer toplumsal gruplarda olduğu gibi Karayları da etkilediği tereke kayıtlarından anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2010, s. 358).

7. Vakıf Borçlanmaları ve Kefalet

Kale Yahudileri, vakıflarla ilgili borçlanma ve kefalet işlemleri için de şer'i mahkemeye başvurmaktaydılar. Bu tür işlemler çoğu zaman kefillik uygulamasıyla birlikte yürütülmekteydi. Mahkeme huzurunda kayda geçirilen borçlanma ve kefalet kayıtları, bir yandan bireyler arasındaki mali ilişkilerin güvence altına alınmasını sağlarken, diğer yandan vakıfların yürüttüğü dini ve sosyal faaliyetlerle toplum arasındaki ilişkiyi görünür kılmaktadır. Bu bağlamda kadı mahkemesi, borç ve kefalet ilişkilerini resmîleştirerek tarafların hak ve yükümlülüklerini hukuki bir çerçeve içinde kayıt altına alan önemli bir merci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim Kale Yahudilerinden İsak oğlu İsrail, Bahçesaray'a bağlı Boğa Salası'nda bulunan mescidin vakfından altı ay vadeli on dört altın borç aldığını, mescidin imamı ve aynı zamanda mütevellisi olan Canbek el-Hac huzurunda ikrar etmiştir. Aynı mecliste bulunan İsrail'in öz kardeşi Mordahay ise söz konusu borca kefil olduğunu beyan etmiş ve bu kefalet kadı huzurunda kayda geçirilmiştir (KŞS, 3b/18).

Kale Yahudileri için vakıf borçlanmaları yalnızca Bahçesaray ve çevresiyle sınırlı kalmamış Kırım'ın diğer şehirlerinde benzer uygulamalar görülmüştür. Bu bağlamda Kale Yahudilerinin mobilitesinde en göze çarpan şehirlerden birisi Gözleve'dir. Nitekim Kale Yahudilerinden Çaykaldı lakabıyla bilinen İshak, Gözleve'de Babuş Mescidi'nin imamı ve mütevellisi Şeyh Mehmet Efendi huzurunda mahkemeye başvurarak mescit vakfından yirmi dört altın borç aldığını itiraf etmiştir. Söz konusu borca karşılık Kale'de bulunan evini, hayatı ve bütün müştemilatıyla birlikte vakfa bey' ve temlik ettiğini beyan etmiş, müteveli Mehmet Efendi de bu işlemi vakıf adına kabul etmiştir. Bununla birlikte, İshak'ın üç yüz altmış bir gün içinde borcu ödemesi hâlinde evin kendisine iade edilmesi şartı konulmuş ve tarafların kabulü üzerine işlem kadı huzurunda kayda geçirilmiştir (KŞS, 27/23). Bu örnekte borçlu kefil göstermemiş ancak borç bir evin ipoteği ile teminat altına alınmıştır. Borcun taşınmaz bir mülk ile garantiye alınması vakıf borçlarının güvence altına alınmasında başvuru yöntemlerinden biri olarak dikkat çekmektedir.

Öte yandan bazı vakıfların kayıtlarda daha sık yer aldığı gözlenmektedir. Bunlardan birisi Bahçesaray'a bağlı bir köy olarak görünen Boğa Salası'dır. 1651 yılı, vakfın mütevellisi Hafız oğlu Ahmet için de hareketli geçmiş görülmektedir. Zira Müslüman, Ermeni ve Yahudi topluluklardan çeşitli kişilerin vakıftan aldıkları borçlar sicile kaydedilmiştir (KŞS, 04/03). Bu topluluklar arasında en sık karşılaşılan gruplardan biri Kale Yahudileridir. Nitekim İsak oğlu Mordahay beş altın, Moşe oğlu İlya iki altın borç aldıklarını kaydettirirken Mordahay, İlya'nın iki altınlık borcuna kefil olmuş ve teminat olarak sınırlarını belirttiği bir araziye rehin bırakmıştır. Yine İsak oğlu Yasef aynı vakıftan aldığı beş altın borcu kaydettirirken kardeşi Yako kendisine kefil olmuştur. İsak oğlu Avrahim ise aynı vakfa yirmi beş altın gibi daha yüksek bir miktardaki borcunu vakfın diğer mütevellisi Halim Çelebi huzurunda kaydettirmiştir (KŞS, 04/02). Bunun yanı sıra Bahçesaray'daki Şhreküstü Mahallesi Mescidi (KŞS, 17/46) ve Kuba Camii (KŞS,04/29) de Tohtamış ve Mordahay gibi Kale Yahudilerinin borç aldıkları vakıflar arasında yer almaktadır.

Bu tür kefalet ilişkilerinin yalnızca vakıf borçlanmalarıyla sınırlı kalmayıp, bireyler arası emanet ve alacak-verecek ilişkilerinde de işlediği görülmektedir. Nitekim Kale Yahudilerinden Baroh oğlu Yasef, kadı huzurunda Şimayel oğlu Avrahim'den daha önce kendisine emanet olarak verdiği yüz on esedî kuruşun iadesini talep etmiştir. Avrahim ise söz konusu meblağın, Ali Çelebi'nin Yasef üzerindeki alacağına karşılık kendisinden tahsil edildiğini ileri sürmüştür. Yapılan soruşturma neticesinde Avrahim, Ali Çelebi'ye ait bu borçta Yasef'in kefil-i bi'l-mâl olduğunu kabul etmiş ve meblağın bu çerçevede kendisinden alındığını şahitlerle doğrulamıştır. Böylece söz konusu ödemenin kefalet ilişkisine dayandığı tarafların beyanı ile açıklık kazanmış ve durum kadı siciline kaydedilmiştir (KŞS, 11/9).

Sonuç

Bu çalışma, XVII. yüzyıl Kırım Hanlığı bağlamında Çufutkale merkezli Karay cemaatinin kimlik oluşumunu, gündelik yaşam pratiklerini ve sosyo-ekonomik konumunu kadı sicilleri, seyyah anlatıları, yarlık ve arkeolojik bulgular gibi çeşitli kaynaklar ışığında incelemeye çalışmıştır. Çufutkale, hanlığın erken siyasi merkezi olmanın ötesinde, Karay topluluğunun uzun süreli yerleşim alanı olarak çok katmanlı bir tarihî mirasa sahip çıkmıştır. "Çufutkale-Bahçesaray" güzergâhı, yalnızca coğrafi bir yol değil, aynı zamanda Karayların ticaret odaklı gündelik ritmini ve hanlık merkezinin dönüşüm sürecini simgeleyen güçlü bir metafor haline gelmiştir.

Karay kimliği, Hazar Türk kökenli dil, isim ve geleneklerin (Balta-Tiymez Mezarlığı epigrafisi, İslam öncesi ay adlandırmaları gibi) Tevrat merkezli Karaizm inancıyla iç içe geçtiği özgün bir sentez olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kimlik, Müslüman Kırım Tatarlarıyla yoğun sosyal ve ekonomik etkileşim içinde korunmuş; vakıf kurma, emanet bırakma ve borç-kefalet gibi uygulamalarla cemaat içi dayanışma güçlendirilmiştir.

Ekonomik açıdan Karaylar, kazazlık, kuyumculuk ve darphane eminliği gibi yüksek kârlı alanlarda uzmanlaşmış; hanlık finansmanına borç verme ve para basımı gibi kritik katkılarda bulunmuştur. Şer‘i mahkemeleri tercih etmeleri, hem düşük harçlar hem de stratejik hukukî avantajlar nedeniyle pratik bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Vergi düzeninde cizye ve ürün bazlı yükümlülöklere tabi olmalarına rağmen, hanlık tarafından tanınan ayrıcalıklar (vergi muafiyetleri, mülk edinme özgürlüğü) onların toplumsal konumunu pekiştirmiştir.

Bununla birlikte kadı sicillerinde yer alan mülkiyet ve özellikle hayvan varlığına ilişkin davalar, Kale Yahudilerinin yalnızca kale içi bir cemaat olarak yaşamadığını; hayvan ticareti, emanet ilişkileri ve mülkiyet ihtilafları aracılığıyla Bahçesaray, Gözleve, İnkırman ve Kefe gibi merkezlerle bağlantılı bir ekonomik dolaşım ağı içinde yer aldığını göstermektedir. Nitekim davalarda taraflardan birinin sıklıkla Kale Yahudisi olması, buna karşılık diğer tarafların farklı yerleşimlerden gelmesi, Çufutkale’nin kapalı bir yerleşimden ziyade hanlık coğrafyasıyla bütünleşmiş bir ekonomik düğüm noktası olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir.

Ayrıca bağ ve bahçelere ilişkin satış kayıtları, bu tür taşınmazların değerinin büyük ölçüde bulundukları mevki, su kaynaklarına ve ana ulaşım güzergâhlarına yakınlık gibi unsurlara bağlı olarak değiştiğini ortaya koymakta; aynı zamanda Kale Yahudilerinin Müslüman ve Ermeni mülk sahipleriyle yoğun ekonomik etkileşim içinde bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, bağlık arazilerin Bahçesaray çevresinde farklı cemaatleri bir araya getiren ortak bir ekonomik faaliyet alanı oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

1783 Rus işgaliyle başlayan göç süreci ve 19. ve 20. yüzyıldaki dağılışı, Çufutkale’nin terk edilmesiyle sonuçlanmış; ancak bu mekân, çok etnisiteli Kırım tarihinin ve Karay Türk-Yahudi kimliğinin sessiz bir tanığı olarak varlığını sürdürmektedir. Kadı sicilleri ve diğer belgeler, Karayların Kırım’da toplumla uyumlu yaşamalarının yanı sıra özerk kimliklerini koruma başarısını belgelemekte; bu durum, erken modern dönemde azınlık topluluklarının hayatta kalma stratejilerine ışık tutmaktadır.

Sonuç olarak, Çufutkale ve Karay cemaati, Kırım Hanlığı’nın ekonomik, kültürel ve sosyal dokusunun ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir. Bu çalışma, Karay tarihinin yalnızca dinî kimlik bağlamında değil, aynı zamanda ekonomik pratikler ve hukukî ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu doğrultuda, özellikle kadı sicillerinin nicel ve nitel yöntemlerle karşılaştırmalı biçimde incelenmesi, Karay cemaatinin hanlık içindeki konumunu daha bütüncül biçimde ortaya koyabilecek önemli bir araştırma imkânı sunmaktadır.

Kaynakça

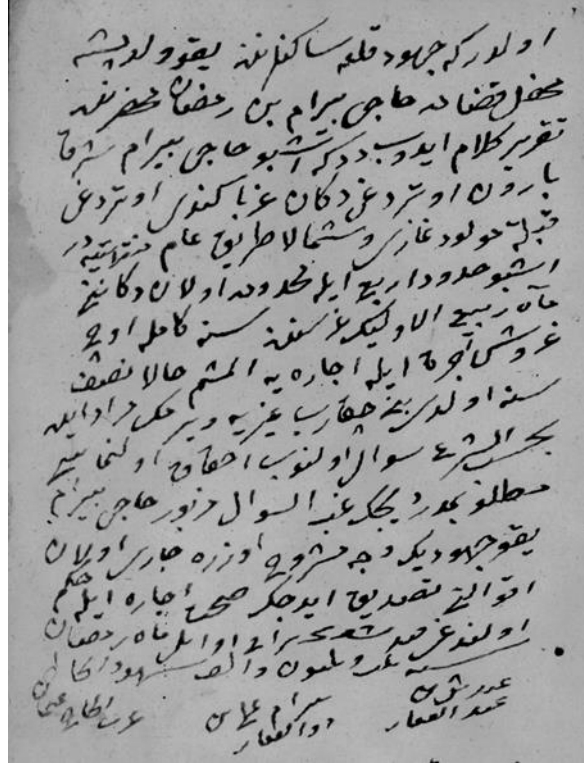
- Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri, 01, 3a/3b, 04, 08, 09, 10, 11, 13, 14,15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 31 No’lu Numaralı Defterler.
- Ağat, N. (1968). Kırım şehirleri IV: Bahçesaray. *Emel Dergisi*, (47), 20-25.
- Ascherson, N. (2002). Karadeniz (K. Temiroğlu, Çev.). *İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Akçokraklı, O. (1928). Novoye iz istorii Çufut-Kale. *Izvestiya Tavriçeskogo Obşçestva Istorii, Arxeologii i Etnografii (Simferopol)*, 2(59), 158-180.
- Aktaş, S. (2025). Kırım Hanlığı’nda feodal yapının izleri: kabile aristokrasisinin hukuki ve toplumsal boyutları. Demir, A (Ed), *Yeni çağ tarihine dair yazılar-II* içinde (ss. 125-153). Konya: Kömen Yayınları.

- Aktaş, S. (2026). Cenkle şekillenen bir toplum: 17. yüzyıl Kırım Hanlığı'nda yağma ve akınların sosyal ve ekonomik yansımaları (ss. 69-85). İçinde A. Demir vd. (Ed), *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Seferberlik ve Sefer Organizasyonu Sempozyumu Bildirileri (25-26 Kasım 2024)*. Milli Savunma Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Aktaş, S. S. (2016). *3a-3b numaralı, 1648-1679 tarihli Kırım kadiasker defterlerine göre Kırım'da sosyal ve ekonomik hayat* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Altınkaynak, E. (2006). Karay ad ve soyadları. *Karadeniz Araştırmaları*, 9(9), 127-138.
- Altınkaynak, E. (2018). Kırım Karayları hakkında kullanılan bazı kavram ve anlam yanlışlıkları üzerine. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 37(37) 60-67. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.399958>
- Altınkaynak, E. (ty.). *İsofat Vadisi (Meryem Dere) ve Karay Mezarlığı (Balta-Tiymez)* <https://ekitap.ktb.gov.tr/>. (Erişim tarihi, 24.04.2026).
- Ayan, E. (2011). Karaim takvimi (Karaim calendar). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 4(19), 115-126.
- Barthold, W. (1979). Bahçesaray. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 225-227). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bıyık, Ö. (2007). *Osmanlı yönetiminde Kırım (1600-1774)* (Doktora tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Çolak, D.-Derin Paşaoğlu, D. (2023). Şahin Giray dönemi'ndeki isyanlarda kendi anlatımlarıyla Karaylar (1777-1783): "Öfke dininceye dek tekrar saklanmalıyız". *Selçuk Türkiyat*, (58), 301-324. <https://doi.org/10.21563/sutad.1347938>
- Doğan, A. (2022). *Kırım Bahçesaray'da sosyo-ekonomik hayat (1700-1725)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.
- Eszer, A. (1972). *Die 'beschreibung des Schwarzen Meeres mid del'Tatarei' des Emidio Portelli d'Ascoli O.P. Archivum Fratrum Praedicatorum*, 42, 199-249.
- Evliya Çelebi. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 7/2* (S. A. Kahraman, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fendoğlu, H. T. (1996). *İslâm ve Osmanlı hukukunda kölelik ve cariyelik*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Feyzkhanov, H. (2017). *documents of the Crimean Khanate: from Huseyn Feyzkhanov's collection* (R. R. Abduzhemilev, Der./çev.) <https://crimeanreview.ru/wp-content/uploads/2020/03/dokumenty-krymskogohanstva.pdf> (Erişim tarihi: 24.04.2026).
- Girgin, A. (t.y.). *Bahçesaray ve Çufut Kale*. <https://www.girgin.org/bahcesaray-ve-cufut-kale/> (Erişim tarihi: 24. 04. 2026).
- Güneş Yağcı, Z. (2007). Osmanlı Devleti'nde köle azadı yöntemi olan mükâtebe: Balıkesir örneği. Güneş Yağcı, Z.- Özdemir, B (Ed), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balıkesir* içinde (ss. 105-119). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Güneş Yağcı, Z.-Akkaya, M. (2021). *Kırım Kazaskeri Buyurdu (34 Numaralı Kırım Sicili-Değerlendirme ve Transkripsiyon)*. Ankara: Gece Kitablığı.
- Imber, C. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650* (Ş. Yalçın, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- İnalçık, H. (1993). Cizye. *DİA* (Cilt 8, ss. 45-48). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). *Kırım Hanlığı tarihi üzerine araştırmalar 1441-1700*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Kavak, N. (2010). Kırım hanlığı şer'iyye sicilleri'ndeki Karayim izleri. Alpargu, M. vd. (Ed), *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)* içinde (ss. 337-350). Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Kavak, N. (2014). *Karasu Kazası (1683-1744) Kırım Hanlığı'nda bir yerleşme örneği*. Bursa: On-Mat Öner Matbaacılık.
- Kançal-Ferrari, N. (2004). *Bahçesaray'daki Hansaray'ın yerleşim düzeni ve mimarisi* (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karatay, Z. (1991). Bahçesaray. *DİA* (Cilt 4, ss. 482-483). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılınç, Ş. (2019). *17 numaralı Kırım şer'iyye sicili (h. 1084-1085/m. 1673-1674) transkripsiyonu ve değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Kuzgun, Ş. (2015). *Hazar ve Karay Türkleri-Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin menşei meselesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kokizov, Y. D. (2010). 44 Mezar taşı. Alpargu, M. vd. (Ed), *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)* içinde (ss.859-868). Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.

- Kokizov, Y. D. (2010). Karay Türklerinin kısa tarihçesi. Alpargu, M. vd. (Ed), *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)* içinde (ss. 869-882). Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Laşkova, F. F. (1889). Arhivniya danniya o beylikah v Krimskom hanstve. *Trudiy VI Arheologičeskago svezda v Odesse* (Cilt IV, ss. 96-111). Odessa.
- Oral, M. (2024). Çufut Kalesi. *Türk Dünyası Ansiklopedisi*. https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1595/Çufut_Kalesi (Erişim tarihi: 24.04.2026).
- Özen, Y. E. (2025). *23b numaralı Kırım şer'iyye sicili (H. 1087-1092/M. 1676-1681) transkripsiyonu ve değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Öztürk, Y. (2025). Kırım. Ankara: TTK Yayınları.
- Öztürk, Y. (2011). From Tavrıda to Crimea: the terms of Crimea and Karaim in historical and etymological perspectivea. Alpargu, M. vd. (Ed), *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)* içinde (ss.111-130). Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Râşid Mehmed Efendi. (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-1141/1660-1729) Cilt I*, (A. Özcan, vd. Haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1980). On beşinci yüzyılın sonu ile on altıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, 67-138.
- Sahillioğlu, H. (1980). On beşinci yüzyıl sonunda Bursa'da iş ve sanayi hayatı: kölelikten patronluğa. *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan-Institut Français*, C. XXVIII, 179-188.
- Sami, Ş. (2012). *Kamus-ı Türkî* (R. Gündoğdu vd. Haz.). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Sinanoğlu, M. (2001). Karailik. *DİA* (Cilt 24, ss. 424-426). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Smirnov, V. D. (2016). *Osmanlı dönemi Kırım Hanlığı* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Soysal, A. Z. (1974). Kırım hanlığında asilzadeler. *Emel Dergisi*, 83, 16-21.
- Sroekovsky, V. E. (1979). Muhammed Geray Han ve vasalları-Kırım tarihi (K. Ortaylı, Çev.). İstanbul: Su Yayınları.
- Suleymanov, S. (2013). *Kırım Karayları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Şapşal, H. S. H. (2024). Kırım'daki Karaylar ve Çufut-Kale (R. Gözdaş ve E. Atmaca, Çev.). *Karadeniz Araştırmaları*, 21(82), 656-680.
- Vatansever, E. (2018). *67 A 90 numaralı (on dokuzuncu cilt), 1083-1987 (1672-1676) tarihli kadıasker defteri'ne göre Kırım'da sosyal ve ekonomik hayat* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Yaşa, F. (2021). *Bahçesaray (1650-1675)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Yılmaz, F. (2011). Terekelere göre Kırım Karaylarının servetleri. Alpargu, M. vd. (Ed), *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010)* içinde (ss. 351-376). Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, F. (2015). XVIII. asırda hanlık başkenti Bahçesaray. Öztürk, Y. (Ed), *Doğu Avrupa Türk mirasının son kalesi Kırım* içinde (ss.179-215). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

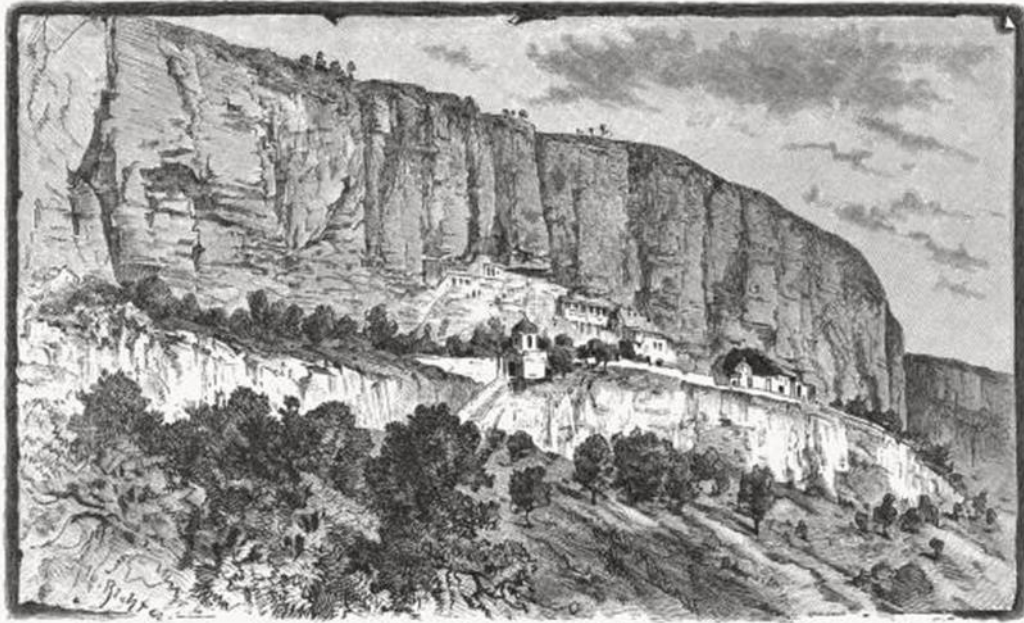
Ekler:

Ek 1. 18/75 no'lu Kırım Kadı Sicili: Çufutkale sakinlerinden Yako Çuhud'un, Hacı Bayram'a ait dükkânı bir yıl süreyle kiraladığının beyanıdır.

Kaynak: 18/75 no'lu Kırım Kadı Sicili

Ek 2. Çufut-Kale (Çufut Qale), Kırım (Ukrayna/Rusya), ahşap gravür, 1893.

Çufut-Kale del. Schuchman.

Kaynak: iStock görsel arşivi, erişim tarihi: 26.04.2026.